

Draagvlak Duurzame School

Verkennend onderzoek

Oberon
onderzoek | advies

Colofon

Onderzoek bestuurlijk draagvlak

Subsidie vanuit het programma DuurzaamDoor voor onderzoek bestuurlijk draagvlak
Ellen Leussink (ellen.leussink@rvo.nl; RVO-referentienummer DDS202102)

Opgesteld door
SME

Hak van Nispen tot Pannerden (nispen@sme.nl) en Anne Schmidt (schmidt@sme.nl)

Onderzoek onderwijs draagvlak

Opdracht voor onderzoek onderwijs draagvlak vanuit Ministerie van IenW
Indy van de Sande (indy.vande.sande@minienw.nl; RVO-referentienummer 59064660)

Opgesteld door
Oberon Onderzoek en Advies

Pauline van Eck (pveck@oberon.eu) en Ton Klein (tklein@oberon.eu)

Utrecht, april 2022

Dit rapport is opgesteld door SME en Oberon. Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden gebruikt zonder voorafgaande toestemming van deze partijen.

Inhoud

1. Inleiding	4
1.1 Aanleiding en voortraject	4
1.2 Onderzoeken naar Bouwstenen	4
1.3 Leeswijzer	4
2. Visie en behoeften van het onderwijs	5
2.1 Opdracht	5
2.2 Werkwijze	6
2.3 Onderzoekresultaten	7
2.4 Analyse en conclusies	20
2.5 Samenvattend	23
3. Onderzoek bestuurlijk draagvlak	25
3.1 Opdracht	25
3.2 Werkwijze	25
3.3 Onderzoekresultaten	25
3.4 Analyse	40
3.5 Conclusies	41
4. Conclusies en bouwstenen	46
4.1 Toelichting op de bouwstenen	50
Bijlage I. Onderzoek onderwijs draagvlak respondenten	55
Bijlage II. Onderzoek onderwijs draagvlak gespreksleidraad	56
Bijlage III. Onderzoek bestuurlijk draagvlak respondenten	57
Bijlage IV. Onderzoek bestuurlijk draagvlak gespreksleidraad	58
Bijlage V. Begeleidingscommissie	61
Bijlage VI. Beleidsdossiers ministeries	62
Bijlage VII. Afbeelding Whole School Approach	63
Bijlage VIII. Afkortingen	64

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en voortraject

In 2019 heeft het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW) onderzoek uit laten voeren door het Rijkinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) en SME om te verkennen of een mogelijk programma Duurzame School samen met of naast het programma Gezonde School vorm gegeven zou kunnen worden. In het onderzoeksrapport '[Naar een gestructureerde aanpak voor natuur, milieu en duurzaamheid op scholen](#)' wordt geadviseerd een apart programma in te richten voor duurzaamheid en gelijktijdig natuur, milieu en duurzaamheid binnen Gezonde School te versterken, dit samen met een optimale ondersteuning van de scholen.

Als vervolg hierop is in 2021 een interdepartementale werkgroep van de ministeries van Infrastructuur en Waterstaat (IenW), Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), Binnenlandse Zaken (BZK) en Economische Zaken en Klimaat (EZK) aan de slag gegaan om uitwerking te geven aan het advies. De ministeries van IenW, LNV en OCW bundelden hun krachten rond de organisatie van een internationale conferentie over 'Whole School Approaches' en 'Education for Sustainable Development (ESD)'. Deze vond plaats van 28-30 maart 2022 te Lunteren. Ter voorbereiding op deze conferentie werd opdracht gegeven voor drie onderzoeken:

- Draagvlak binnen het onderwijs door Oberon Onderzoek en Advies
- Draagvlak bij de overheden door SME
- Overzicht van best practices Whole School Approach wereldwijd door WUR

Dit onderzoeksrapport is een gebundelde uitgave van de onderzoeken naar onderwijs draagvlak en bestuurlijk draagvlak voor een gezamenlijke aanpak van duurzaamheid in het onderwijs. Het resultaat van het onderzoek naar de best practices is beschikbaar op www.WUR.nl/wholeschoolapproach

1.2 Onderzoeken naar Bouwstenen

Dit rapport naar onderwijs draagvlak en bestuurlijk draagvlak bestaat uit twee afzonderlijke onderzoeken met afzonderlijke conclusies. In het belang van de verdere ontwikkeling van duurzaamheid in het onderwijs hebben onderzoekers van Oberon en SME samen bouwstenen geformuleerd, zodat de interdepartementale werkgroep en andere partners daarmee verder kunnen.

De resultaten van de onderzoeken zijn gepresenteerd op de nationale conferentie over de Whole School Approach in Lunteren op 30 maart 2022. De resultaten van de nationale conferentie en de daaraan voorafgaande internationale conferentie zijn te vinden op: www.sme.nl/wsa-conference2022

1.3 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 betreft het onderzoek naar draagvlak in het onderwijs voor een gezamenlijke aanpak van duurzaamheid in het onderwijs, waarin per onderwijssector de uitkomsten zijn weergegeven. Hoofdstuk 3 bevat het onderzoek naar bestuurlijk draagvlak voor een gezamenlijke aanpak van duurzaamheid in het onderwijs. En in hoofdstuk 4 zijn conclusies en bouwstenen weergegeven.

Per deelonderzoek is een Infographic opgesteld. Voor onderwijs draagvlak staat deze op pagina 24 en voor bestuurlijk draagvlak op pagina 45.

2. Visie en behoeften van het onderwijs

2.1 Opdracht

Achtergrond

Tijdens twee internationale bijeenkomsten in 2021 (UNECE in Genève en de UNESCO-conferentie in Berlijn) hebben zowel de Europese Economische Commissie van de Verenigde Naties (UNECE) als UNESCO een meerjarenvisie en actieplan voor 'Education for Sustainable Development' voor de periode 2022-2030 gepresenteerd. Onderwijsministers in vele landen zetten de 'Whole School Approach' (WSA), of in bredere betekenis, de Whole Institution Approach (WIA), in als instrument om invulling te geven aan de zeventien Sustainable Development Goals (SDG's).¹ Deze doelen zijn divers (bijvoorbeeld gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs, klimaatactie, etc.) en vormen een mondiaal kompas.

Whole School Approach to Sustainability

De WSA wordt over de hele wereld ingezet als instrument om een plek te geven aan de SDG's. In Nederland wordt het WSA-model al gebruikt als basis voor de programma's 'Gezonde School', 'Jong Leren Eten', 'Eco-Schools' en 'DuurzaamDoor'. De WSA is een concept waarbij de gebruiker via meerdere pijlers tegelijk of in combinatie invulling geeft aan het thema 'duurzame ontwikkeling' als strategie voor scholen en betrokken organisaties. Daarbij wordt gekeken naar het educatieve deel en het innovatievermogen van de school of de instelling, naar de bedrijfsvoering, het beleid, de relatie met de omgeving en het netwerk waarin de school of instelling zich bevindt, en naar professionalisering van de staf.

Figuur 1. Whole School Approach. Bron: *The Whole School Approach to Sustainability. Een integrale aanpak voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs*²

¹ De SDG's zijn de 17 werelddoelen die door de 193 landen van de Verenigde Naties zijn vastgesteld in 2015. De doelen zijn geformuleerd voor 2030. <https://www.sdgnederland.nl/sdgs/>

² <https://www.nro.nl/sites/nro/files/migrate/whole-school-approach.pdf>

Met deze integrale aanpak wordt een zo sterk mogelijke verankering van het onderwerp 'duurzaamheid' in onderwijssystemen en individuele scholen en instellingen, in contact met hun omgeving, beoogd. Duurzaamheid wordt op deze manier niet alleen als 'leeropgave' ingevuld, maar als een manier van werken en leven.³

Duurzame School

Naast de WSA lijkt, op basis van een recent uitgevoerde verkenning (zie §1.1), ook het concept 'Duurzame School' kansrijk in het op weg helpen en ondersteunen van scholen op het gebied van duurzaamheid. Duurzame School zou volgens de 'formule' van Gezonde School kunnen werken: scholen krijgen subsidie, ondersteuning van buitenaf, hebben keuzemogelijkheden wat betreft thema's en effectieve interventies. Duurzame School en de WSA/WIA zijn in te zetten bij diverse inhoudelijke beleidsthema's, zoals klimaatadaptatie, biodiversiteit, voedsel en circulaire economie.⁴ Thema's die in het onderwijsveld om een structurele verankering op strategisch niveau vragen. Ook kan de WSA/WIA de relatie tussen de verschillende stakeholders zoals het bedrijfsleven, scholen en overheden versterken.

Onderzoeksvraag

Hoewel Nederland 'conceptueel gezien voorop loopt' wat betreft het integraal benaderen van duurzaamheid in het onderwijs, vindt implementatie niet op structurele wijze plaats.⁵ Wel zien we in het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en het hoger onderwijs (hbo en wo) een groeiende aandacht voor de energietransitie en de circulaire economie.⁶ Mogelijke verklaringen voor het feit dat implementatie niet op structurele wijze plaatsvindt zijn onze vrijheid van onderwijs, regionale aansluiting en een gebrek aan een eenduidige, overkoepelende strategie die partijen rond de school kan verbinden. De ministeries van IenW en LNV willen graag een volgende stap zetten in dit proces zodat aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid in het onderwijs vanzelfsprekend wordt. In dit kader is Oberon gevraagd een deelonderzoek te doen naar het perspectief van het Nederlandse onderwijs. Het onderzoek kende een brede, open insteek, waarbij de volgende vraag centraal stond:

Welke visie, initiatieven, ambities en ondersteuningsbehoeften leven er in het onderwijsveld als het gaat om aandacht voor duurzaamheid?

2.2 Werkwijze

Beleids- en bestuurlijk niveau

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn gesprekken gevoerd met verschillende betrokkenen en belanghebbenden in het onderwijsveld. Daarbij lag de nadruk op het beleids- en bestuurlijk niveau. Deze keuze is gemaakt om inzicht te krijgen in het perspectief van vertegenwoordigende en sturende organen in het onderwijs. Ook het feit dat het onderwijs (de leraar) in deze tijd zwaar onder druk staat vanwege (het herstel van) de coronacrisis, het lerarentekort en de werkdruk, heeft bijgedragen aan de

³ <https://wholeschoolapproach.lerenvoormorgen.org/nl/>

⁴ https://sme.nl/images/documenten/20201101_Factsheet_NMDverkenning_Gezonde_School.pdf
https://sme.nl/images/documenten/20200805_Rapportage_Verkenning_Natuur_milieu_en_duurzaamheid_scholen_002.pdf

⁵ Het Groene Brein (2015). *Rapportage onderzoek duurzaam onderwijs*. I.o.v. het Ministerie v. I&M.

https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/2019-05/Rapportage_onderzoek_Duurzaam_Onderwijs.pdf

⁶ Het Groene Brein en Coöperatie Leren voor Morgen (2021). *Onderwijs over de energietransitie en de circulaire economie*. Den Haag. In opdracht van Vereniging Hogescholen, VSNU, MBO Raad en het Ministerie van IenW
<https://hetgroenebrein.nl/project/verkenning-onderwijs-over-de-energietransitie-en-circulaire-economie/>

keuze voor een aanpak op meer overkoepelend niveau. De keerzijde van deze insteek is dat het perspectief van de leraar in de klas in dit onderzoek niet aan bod komt.⁷ Het onderzoek is gericht op het primair onderwijs (inclusief speciaal onderwijs), voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs. Het perspectief van het hoger onderwijs is vanwege de andere dynamiek in deze sector niet meegenomen.

Documentenanalyse en gesprekken

Ter voorbereiding op de gespreksronde in het onderwijsveld werd een verkenning van recente, relevante literatuur en documenten uitgevoerd. Vervolgens zijn in de periode januari-maart 2022 vertegenwoordigers van de sectorraden (voor primair, voortgezet, praktijk-, gespecialiseerd onderwijs, en middelbaar beroepsonderwijs), enkele schoolbestuurders en schoolleiders uitgenodigd voor online gesprekken van ongeveer een uur. De sectorraden richten zich onder meer op de hoofdlijnen van het onderwijsbeleid en ondersteunen schoolbesturen bij het bevorderen van de kwaliteit van onderwijs. Tevens behartigen zij de belangen van het onderwijs bij overheid, politiek en maatschappelijke organisaties. Schoolbesturen (het bevoegd gezag) dragen eindverantwoordelijkheid voor de scholen binnen het bestuur en de kwaliteit van hun onderwijs. Zij beheren de financiën en gaan over personeel, huisvesting, beleid en doelstellingen, onderwijsmiddelen, en uitvoering van door de overheid opgelegde taken. Schoolleiders zijn ook betrokken bij een aantal van deze taken en zorgen voor een professionele schoolorganisatie.

Naast gesprekken met de zojuist genoemde respondenten zijn ook gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van het SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling), JOB MBO (landelijke jongerenorganisatie mbo), en de VTOI-NVTK (intern toezichthouders uit onderwijs en kinderopvang). In totaal zijn 13 gesprekken gevoerd. In bijlagen (I en II) zijn het volledige respondentenoverzicht en de gespreksleidraad opgenomen. (Delen uit) gespreksverslagen die zijn gebruikt voor de rapportage, zijn aan respondenten ter accordering voorgelegd.

Begeleidingscommissie

Het onderzoek werd – tezamen met het onderzoek naar bestuurlijk draagvlak en de literatuurstudie over dit thema – begeleid door een commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van de ministeries van IenW, OCW, EZK, BZK, LNV, de RVO, Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling en Coöperatie Leren voor Morgen (Zie bijlage V).

2.3 Onderzoeksresultaten

In de volgende paragrafen beschrijven we de uitkomsten van de gesprekken per onderwijssector⁸, waarbij we voor het primair onderwijs onderscheid maken in basisonderwijs (paragraaf 2.3.2) en (voortgezet) speciaal onderwijs en speciaal basisonderwijs (paragraaf 2.3.3, gespecialiseerd onderwijs).⁹ In de paragraaf over het voortgezet onderwijs (paragraaf 2.3.4) besteden we apart aandacht aan het praktijkonderwijs. Het middelbaar beroepsonderwijs komt aan bod in paragraaf 2.3.5.

We gaan telkens in op de visie binnen de sector op het gebied van duurzaamheid, reeds lopende initiatieven en activiteiten, ambities die er nog zijn en welke ondersteuning daarbij gewenst is. Hoewel we verschillen hebben gehoord per sector, zijn er ook ontwikkelingen die voor meerdere sectoren

---

⁷ De behoefte aan ondersteuning van leraren en schoolleiders ten aanzien van het integreren van duurzame ontwikkeling in hun onderwijs wordt onderzocht door Leren voor Morgen, oplevering juli 2022.

⁸ Primair onderwijs/po, Voortgezet onderwijs/vo, Middelbaar beroepsonderwijs/mbo

⁹ De PO-Raad is de sectororganisatie voor het primair onderwijs, het behartigt de gemeenschappelijke belangen van de schoolorganisaties in het basisonderwijs, speciaal basisonderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs. De Sectorraad Gespecialiseerd Onderwijs vertegenwoordigt schoolbesturen en scholen in (v)so én sbo.

gelden. We bespreken deze eerst (paragraaf 2.3.1), voordat we de uitkomsten van de gesprekken per onderwijssector weergeven.

2.3.1 Algemeen

Er zijn verschillende, landelijke ontwikkelingen die (een sterke) invloed hebben op de ruimte en mogelijkheden voor innovatie in het onderwijs, waaronder meer aandacht voor duurzaamheid. We geven - sector-overstijgend - de belangrijkste ontwikkelingen in deze paragraaf weer.

Corona

De Inspectie van het Onderwijs concludeert in oktober 2021 dat de COVID-pandemie en bijbehorende maatregelen in alle onderwijssectoren hebben geleid tot cognitieve achterstanden.¹⁰ De maatregelen hadden ook gevolgen voor de sociaal-maatschappelijke en sociaal-emotionele vaardigheden van met name de oudere leerlingen en studenten. Zij kregen voor een langere periode dan de jongere leerlingen op afstand les en hadden door hun specifieke ontwikkelingsfase juist veel behoefte aan contact met leeftijdgenoten. Leerlingen met een extra ondersteuningsbehoefte raakten extra kwetsbaar. Ook heeft de COVID-pandemie nadelige gevolgen gehad voor de toch al hoge werkdruk in het onderwijs.

Werkdruk

Jaarlijks onderzoek van TNO/CBS laat zien dat het onderwijs al jaren tot de beroepssectoren hoort waarin de hoogste werkdruk wordt ervaren.¹¹ In 2019 constateerde TNO dat de werkdruk in het onderwijs hoger is dan het Nederlands gemiddelde.¹² De taakeisen zijn relatief hoog en de regelmogelijkheden laag. De Onderwijsraad concludeerde in 2021 eveneens dat de werkdruk in het primair onderwijs te hoog is.¹³ Een oplossing voor dit probleem is enerzijds meer focus aanbrengen in de werkzaamheden van de leerkracht en anderzijds investeren in meer handen in en om de klas. Voor het primair onderwijs is enkele jaren geleden het werkdrukakkoord afgesloten, waarmee scholen de werkdruk naar eigen inzicht met extra middelen proberen te verlagen.

Lerarentekort

In het primair en voortgezet onderwijs zijn de lerarentekorten het grootst. In 2021 constateert Centerdata, in onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van OCW, dat er voor het primair onderwijs een lerarentekort is van 9100 fte¹⁴. De meest recente ramingen in het vo gaan uit van een tekort van 1263 fte in 2024. In het mbo lijken de lerarentekorten mee te vallen, met uitzondering van enkele specifieke vakken.¹⁵

Curriculum

De huidige kerndoelen dateren alweer uit 2006. Het is dus de hoogste tijd om deze te actualiseren. Mede daarom is in 2015 door de toenmalige staatssecretaris Sander Dekker van OCW het startschot

---

¹⁰ <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2021/10/12/gevolgen-van-16-maanden-corona-voor-het-onderwijs#:~:text=Hogere%20werkdruk%20en%20meer%20stress,uit%20het%20oog%20te%20verliezen>.

¹¹ Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA) TNO/CBS 2017-2021.

¹² <https://www.voion.nl/media/2104/werkdrukinhetoonderwijs.pdf>

¹³ <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2021/03/25/tijd-voor-focus>

¹⁴ <https://www.aanpaklerarentekort.nl/documenten/publicaties/2021/12/16/personeelstekorten-primair-onderwijs>

¹⁵ <https://mbo-today.nl/het-mbo-verwacht-geen-groot-lerarentekort/#:~:text=Overstappen%20naar%20een%20collega%20school,10%25%20in%20het%20primair%20onderwijs>.

gegeven voor het Platform Onderwijs2032. Duizenden leraren, leerlingen, schoolleiders, bestuurders en ouders hebben deelgenomen aan de discussie over het onderwijs. Onder leiding van Paul Schnabel (voorzitter Platform Onderwijs2032) resulteerde dit in 2016 in een advies over Onderwijs2032.¹⁶ In 2018 is gestart om - mede op basis van dit advies - visies, grote opdrachten en bouwstenen op te leveren als fundament om de kerndoelen te actualiseren. In 2019 zijn de voorstellen opgeleverd aan de minister van OCW. In deze voorstellen heeft duurzaamheid met name een plaats gekregen binnen het leergebied Burgerschap en leergebied Mens & Natuur en het leergebied Mens & Maatschappij. Met de actualisatie van examenprogramma's van de bovenbouw van vmbo, havo en vwo is een aanvang gemaakt door de werving van leden van de vakvernieuwingscommissies van een aantal vakken. Op dit moment is echter nog onduidelijk wanneer het proces kerndoelentraject verder gaat. Op 6 april 2022¹⁷ debatteert de Tweede Kamer over dit onderwerp: mogen de kerndoelenteams aan de slag en zo ja met welke kerndoelen? Zowel voor primair als voortgezet onderwijs? Alleen basisvaardigheden of het hele curriculum? Zowel onderbouw als bovenbouw in het voortgezet onderwijs? De verwachting is dat bij een positief besluit, de kerndoelenteams nog 2,5 jaar bezig zijn met uitwerking van de kerndoelen, pilots en aanpassing van de wet. Vervolgens hebben uitgeverijen doorgaans nog circa twee jaar nodig om met lesmethoden op de markt te komen op basis van deze kerndoelen. Voor met name het primair- en onderbouw voortgezet onderwijs vindt op de korte termijn dus geen blijvende verandering van het curriculum plaats.

Burgerschap

Vanaf 1 augustus 2021 is de wet 'Verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs' van kracht. De sectorraden in het primair, voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs zijn bezig met de invulling van dit onderwerp en het opzetten van een ondersteuningsstructuur, maar duurzaamheid krijgt hierin volgens de geïnterviewden vooralsnog geen prominente plaats.

Verduurzaming gebouwen

In het kader van het Klimaatakkoord streeft de overheid naar 49% minder CO₂-uitstoot in 2030 vergeleken met 1990¹⁸. Eén van de middelen om dit te bereiken is de verduurzaming van het maatschappelijk vastgoed in onderwijs, zorg, sport en cultuur. Het onafhankelijk Kenniscentrum Ruimte-OK ondersteunt het primair en voortgezet onderwijs bij het verduurzamen van hun schoolgebouwen, bijvoorbeeld door het programma Scholen op Koers 2030. Daarnaast lopen er nog de programma's Frisse Scholen en Specifieke Uitkering Ventilatie in Scholen (SUVIS) die bijdragen aan meer duurzame schoolgebouwen. Doorgaans hebben deze ontwikkelingen slechts geringe invloed op aandacht voor duurzaamheid in het curriculum van de scholen. Grootschalige aanpak door de gemeente zoals in Den Haag om de hele onderwijsgebouwoorraad in tien jaar te verduurzamen, leidt tot een grotere betrokkenheid van leraren en de omgeving van de school (ouders, leerlingen, buurt).

---

¹⁶ <https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/05/Ons-Onderwijs2032-Eindadvies-januari-2016.pdf>

¹⁷ Bij oplevering van deze rapportage heeft het debat inmiddels plaatsgevonden, waarbij de uitkomst is dat de focus ligt op kerndoelen voor de basisvaardigheden taal, rekenen, burgerschap (democratie) en digitale geletterdheid. Daarbij gaan taal en rekenen vóór burgerschap en digitale geletterdheid, en kerndoelen in andere leergebieden volgen (nog) later. (Toezegging commissiedebat curriculum funderend onderwijs 6 april 2022. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2022Z08378&did=2022D16933)

¹⁸ Het doel van het Klimaatakkoord is 55% CO₂ reductie in 2030 en klimaatneutraliteit in 2050. (Tweede Kamerbrief 11 februari 2022. Uitwerking Coalitieakkoord Klimaat en Energie. Ministerie voor Klimaat en Energie).

2.3.2 Basisonderwijs

Visie en initiatieven

'Goed onderwijs voor elk kind in een gezonde leer- en werkomgeving', dat is de visie van zowel de overkoepelende als bestuurlijke en leidinggevende organen die betrokken zijn bij het onderzoek. Er is een sterk gevoelde verantwoordelijkheid voor de brede vorming van leerlingen. Hierdoor ligt de focus in het onderwijs niet alleen op kennisoverdracht, maar ook op aandacht voor het ontwikkelen van vaardigheden en persoonlijke kwaliteiten van leerlingen. Aandacht voor een duurzame leefstijl kan daarin op verschillende manieren en afhankelijk van de school een plek krijgen.

De PO-Raad geeft aan dat schoolbesturen makkelijk aanspreekbaar zijn op hun brede verantwoordelijkheid en de brede ontwikkeling van leerlingen voor de toekomst van de maatschappij. Tegelijkertijd constateert zij dat het onderwijs al vele maatschappelijke problemen moet 'oplossen' en dat schoolbestuurders en schoolleiders keuzes maken op basis van hun visie.

In het kader van een gezonde leeromgeving wordt al enkele jaren stevig ingezet op verduurzaming van de schoolgebouwen. Dit initiatief is verbonden aan de afspraken in het Klimaatakkoord¹⁹ over het terugdringen van gebouw-gebonden CO₂-uitstoot en fossiele brandstofgebruik. Verduurzaming van schoolgebouwen is nodig om de klimaatdoelstellingen te halen waar de rijksoverheid zich aan heeft verbonden (Parijs). Duurzame schoolgebouwen zijn óók nodig voor goed onderwijs. De 'sectorale routekaart' brengt het proces richting energieneutrale gebouwen die optimaal ondersteunend zijn aan het onderwijs in beeld, en laat de vertaling in acties van de PO-Raad, en ook de VO-raad en de VNG zien.

'Een duurzaam schoolgebouw heeft een gezond binnenklimaat, een laag energieverbruik en CO₂ -uitstoot en is betaalbaar, ook in de exploitatiefase. Maar misschien nog wel belangrijker: het gebouw is ondersteunend aan het onderwijs dat gegeven wordt binnen die school, past bij het aantal leerlingen, is inclusief, toegankelijk en toekomstbestendig.' Bron: Sectorale Routekaart, PO-Raad, VO-raad, VNG.

https://www.poraad.nl/uploads/2022-01/sectorale_routekaart_po-raad_vo-raad_vng.pdf

De PO-Raad geeft aan dat de verduurzaming van schoolgebouwen een goed moment is om duurzaamheid met leerlingen te bespreken. *"Dan gaat het leven en het gebruiks-gebonden deel, dus inzicht in wat leraren en leerlingen verbruiken, pak je er dan ook bij"*, aldus de PO-Raad. Hoewel het scholen vrij staat om aandacht te besteden aan duurzaamheid, biedt de curriculumherziening mogelijk ook kansen. Naar verwachting wordt het thema duurzaamheid verwerkt in verschillende leergebieden, zoals Burgerschap en Mens & Natuur. Sinds 1 augustus 2021 is er een nieuwe wet burgerschaps-onderwijs voor basis- en middelbare scholen. Daarmee is de wettelijke verplichting om leerlingen te begeleiden in hun burgerschapsontwikkeling zodat zij volwaardig deel kunnen uitmaken van de samenleving aangescherpt.²⁰

De bedoeling is echter niet dat duurzaamheid een apart vak wordt in het nieuwe curriculum. Door de samenhang met bestaande vakken en het daarmee te integreren voorkom je dat het 'iets erbij' wordt. De herziening van het curriculum is echter al enige tijd gaande en nog niet afgerond. Scholen zijn vrij

---

²⁰ Burgerschaps-onderwijs is al sinds 2005 verplicht, maar het was voor veel scholen onduidelijk hoe zij daar vorm aan moesten geven. De Inspectie van het Onderwijs adviseerde de opdracht van het onderwijs rond burgerschap te verduidelijken. Het gaat om een brede opdracht (kennis én competenties) waarin de basiswaarden van de democratische rechtsstaat centraal staan (kerndoelen zijn nog niet beschreven).

om nu al aandacht te besteden aan het thema duurzaamheid. Wanneer het thema echter opgenomen is in het curriculum zal dit duurzaam geborgd zijn voor het onderwijs, zo geeft de PO-Raad aan.

In het licht van 'iets erbij' wijst de PO-Raad op de druk die op het onderwijs ligt. Hierbij speelt het lerarentekort een grote rol (verschilt per regio) en ook de werkdruk in het po. Daar zijn vanaf 2020 het herstel en de ontwikkeling van het onderwijs tijdens en na corona bijgekomen (zie verder paragraaf 2.3.1). *"Corona, in combinatie met het lerarentekort, heeft bij een deel van de scholen zo'n impact, dat zij op dit moment alleen de basis overeind kunnen houden"*, aldus de PO-Raad.

Ambities en gewenste ondersteuning

De PO-Raad geeft aan dat er al veel lesmateriaal beschikbaar is als het gaat om 'extra thema's' zoals muziek, armoede, etc. Leraren worden overladen met materialen en kiezen zelf wat zij belangrijk vinden. Als duurzaamheid in (de kerndoelen van) het curriculum wordt opgenomen, zullen de educatieve uitgeverijen daarop inspelen en komt het thema in de lesmethode. De PO-Raad heeft goede ervaringen met het programma 'Gezonde School'. Met name de structurele aanpak, de keuzemogelijkheden en de inzet van interventies met wetenschappelijk bewezen effectiviteit bevallen goed in het primair onderwijs. Of hetzelfde concept, zoals 'Duurzame School', even kansrijk is, is nog de vraag. Daarvoor moet het programma eerst meer uitgekristalliseerd zijn. *"Goede materialen zijn belangrijk, evidence based en geen green washing."* De WSA kan dienen om de visie van de school vorm te geven en is volgens de PO-Raad toepasbaar op vele thema's en niet specifiek een kapstok voor de visie en uitvoering van alles wat met duurzaamheid te maken heeft.

De PO-Raad ziet meer in ondersteuning van scholen via de bestaande kennisinfrastructuur. *"Kanalen waar scholen toch al op geabonneerd zijn, dat voelt minder als iets extra's en gaat bovendien versnippering tegen."* Voorbeelden zijn de gangbare nieuwsbrieven vanuit het ministerie van OCW en kennispunten zoals Kennisnet, Leraar24, Wikiwijs en Eduardo. Wat betreft verduurzaming van gebouwen worden Ruimte-OK en Schooldakrevolutie genoemd. *"OCW heeft al die kanalen, maar daarnaast zijn er ideeën over een ondersteuningsstructuur voor digitale geletterdheid en burgerschap. Het zou mooi zijn als er een bredere visie komt op al die onderwerpen om het zo integraal mogelijk vorm te geven."*

Tot slot lijken bottom-up initiatieven waarbij de school aan zet is goed te werken. De PO-Raad ziet dit nu rond digitale geletterdheid gebeuren²¹. Het werkt beter dan top-down gestuurde acties. *"Laat scholen experimenteren met duurzaamheid en zorg voor ondersteuning. Maar zolang het niet in kerndoelen verankerd is, zullen niet alle scholen ermee aan de gang gaan. Het thema duurzaamheid is belangrijk in het onderwijs, dat staat gewoon."*

2.3.3 Gespecialiseerd onderwijs

Visie en initiatieven

In het (voortgezet) speciaal onderwijs is sprake van een brede blik op de positie van (onder andere) het thema duurzaamheid in het onderwijs. Volgens de Sectorraad GO past het thema in een visie waarbij een (verregaande) systeemverandering oplossingen kan bieden voor meerdere urgente problemen in het onderwijs en in de maatschappij. De doelgroep van deze onderwijssector loopt al jaren tegen beperkingen van het huidige systeem aan omdat ze behoefte heeft aan maatwerk en een

---

²¹ <https://www.samenslimmerpo.nl/innovatievragen/hoe-kun-je-digitale-geletterdheid-integreren-het-taalonderwijs>

meer gepersonaliseerd perspectief waarin niemand (of iedereen) 'anders' is. Daarnaast is het belang van een toekomstperspectief voor elke leerling nadrukkelijk aanwezig en spelen ook inclusie en kansengelijkheid al langer een belangrijke rol. Geïnterviewden zijn zich bovendien zeer bewust van de invloed die zij hebben en daardoor expliciet gericht op het geven van het goede voorbeeld. *"We moeten zuinig zijn op de wereld die we hebben. Wees daar als organisatie en collega's van bewust en hoe je leerlingen daartoe inspireert. We moeten ons eigenlijk schamen dat we pas twee jaar geleden zijn begonnen, we hebben ons er nu wel in vastgebeten maar zijn eigenlijk te laat"*, aldus een geïnterviewde schooldirecteur van twee scholen (so en vso). Partijen willen wel, maar het stelsel is ingewikkeld en werpt veel drempels op waardoor mooie initiatieven soms grote praktische opgaven worden waar niemand meer energie voor heeft. *"Het is een ingewikkeld tijdsgewricht maar het is nu ook een mooi kantelmoment waar we gebruik van moeten maken. Bij iedereen is nu wel een besef dat er écht iets aan de hand is, dat dringt nu pas echt door. Het is niet twee voor maar twee over twaalf."* Op de vraag hoe we er gebruik van moeten maken wordt geantwoord dat we *'minder economisch en meer systemisch organisch moeten gaan denken'*. Ook moeten we weer vanuit de bedoeling handelen, in plaats vanuit een systeem.²² Of dat kan in een overspannen onderwijswereld (corona, lerarentekort, hoge werkdruk, etc.) is niet de goede vraag, de spanning komt juist doordat het onderwijssysteem niet houdbaar is. Geïnterviewde noemt de organisatie van de staatsexamens en de verbinding onderwijs-zorg als voorbeelden. *"Lapmiddelen helpen niet meer, rigoureuze beslissingen zijn nu nodig. Veel kinderen zijn zich niet bewust van de eigen ecologische voetafdruk. Onderwijs kan zorgen voor meer inzicht, bijvoorbeeld door leerlingen te laten fietsen om een lokaal te verlichten, ze verantwoordelijk te maken voor een regenwormenbak, etc. Ook dit lukt veel beter met kleinere klassen (max. 25 leerlingen) en meer gepersonaliseerd onderwijs. Dat geeft leerlingen ruimte om zichzelf te zijn, en personeel om in het onderwijs ondernemend, creatief en vakoverstijgend bezig te zijn. De gangbare systemen moeten we loslaten, omdat dit alles anders heel moeilijk vanzelfsprekend wordt."*

Het Hoofd Facilitair Beheer van een groot schoolbestuur voor (v)so²³ vertelt dat er in de afgelopen twee jaar flinke stappen zijn gezet op het gebied van duurzaamheid. Facilitair beheer vormt een spil in het geheel vanwege de grote rol in duurzame inkoop en verduurzaming van gebouwen. Duurzaamheid heeft inmiddels een plek gekregen in het strategisch beleidsplan en is daarmee onderdeel geworden van de missie van het schoolbestuur. In dit plan zijn de hoofdlijnen beschreven die de koers voor een aantal jaren bepalen. Duurzaamheid kan niet ontbreken in de (maatschappelijke) opdracht om leerlingen goed voorbereid de wereld in te sturen.

Het bestuur van De Onderwijsspecialisten streeft naar een verankering van het thema duurzaamheid in de hele organisatie, zo is het bijvoorbeeld ook onderdeel van het P&O-beleid. Er is een bovenschoolse werkgroep, de Taskforce Duurzaamheid (bestaande uit de directeur onderwijs, drie medewerkers van de ondersteunende dienst en een teamleider van een school). Deze werkgroep is de aanjager van duurzaamheid in de organisatie. Het is de bedoeling dat er meer medewerkers vanuit scholen zitting nemen in de taskforce zodat het thema gedragen is en blijft.

Het overkoepelend bestuur heeft voor de initiatieffase een adviseur duurzaamheid in dienst gehad en heeft nu een vacature voor een medewerker duurzaamheid geplaatst. Het gaat met nadruk niet om 'een adviseur' maar om iemand 'met de voeten in de klei, die het onderwijs begrijpt en scholen kan

---

²² Geïnterviewde verwijst in dit verband naar het boek 'Omarm de chaos', van J. Rotmans, hoogleraar transitiekunde en duurzaamheid aan de Erasmus Universiteit.

²³ Facilitair Beheer draagt zorg voor alles op het gebied van facilitair voor in dit geval 30 locaties speciaal onderwijs.

ondersteunen bij het handen en voeten geven aan duurzaamheid'. *"Beleidsmatig is er een heleboel gaande, nu is het zaak om de scholen te helpen om het te gaan dóen. Voor scholen lijkt het soms iets groots om met duurzaamheid aan de slag te gaan. Naast het lerarentekort, de werkdruk en corona heeft het geen prioriteit. Vooral nog is de binnen-schoolse uitvoering afhankelijk van de enthousiastelingen op de scholen. Van belang is dat de initiatieven niet worden opgelegd, dat het behapbaar is voor scholen en dat ze elkaar onderling inspireren"*, aldus het Hoofd Facilitair Beheer bij De Onderwijsspecialisten.

De visie op duurzaamheid is als volgt geformuleerd in de strategische koers van De Onderwijsspecialisten²⁴:

- Aandacht voor duurzaamheid: Duurzaamheid zien we als ontwikkeling en als een belangrijke opdracht. Eentje waar gelukkig steeds meer aandacht voor is. We willen het liefst een betere wereld achterlaten voor onze kinderen. Bijvoorbeeld door de opwarming van de aarde te beperken, en te werken aan eerlijke prijzen en goede arbeidsomstandigheden voor iedereen. Grote woorden wellicht, maar iedereen kan daar op zijn manier een steentje aan bijdragen en die verantwoordelijkheid voelen wij ook."
- Samen duurzamer: We willen oplossingen die werken voor onze leerlingen, onze medewerkers, onze gebouwen én de aarde. Nu, maar zeker ook in de toekomst. Dit betekent dat we goed willen kijken naar onze CO₂-uitstoot, naar ons afval, naar waar we onze energie vandaan halen en waar we onze middelen aan besteden.

Ook bestaan er bij De Onderwijsspecialisten mooie bovenschoolse duurzame initiatieven en in een aantal scholen zijn 'green teams' opgezet. Voorbeelden van duurzaamheid in de scholen:

- Tool voor de startsituatie: hoe duurzaam ben ik al?
- Week van Duurzaamheid (landelijk in oktober) staat op beide scholen centraal als themaweek. Leraren hebben een lessenserie samengesteld. Er komen sprekers en er zijn excursies, bijvoorbeeld naar een waterzuiveringsinstallatie.
- Duurzaamheid zit voor een klein deel in het reguliere curriculum, zoals afval scheiden. Leerlingen hebben op de houtafdeling afvalbakken gemaakt waarin het groen en plastic apart wordt verzameld. Afval ophalen is nu een interne stage.
- Er zijn plastic shredders bij techniek, tevens zijn daar apparaten gemaakt voor hergebruik: nieuw papier van oud papier maken, pennenbakjes van papier maken, etc.
- Een groen schoolplein (op één locatie, m.b.v. bovenschoolse subsidie). Daar verbouwen leerlingen eigen kruiden voor gebruik bij de kooklessen, en bloemen voor bij de groenlessen. Zoeken wel naar verbindingen. Restanten kooklessen op composthoop.
- Een scherm in de hal hangen dat het energieverbruik van de school laat zien.

Om meer houvast te krijgen heeft het bestuur van De Onderwijsspecialisten een onderverdeling in duurzame initiatieven (domeinen) gemaakt, dit functioneert als een raamwerk waarbinnen toekomstige en bestaande initiatieven vallen:

- Huisvesting en omgeving: er ligt een (niet vrijblijvende) opdracht op het gebied van huisvesting. Er wordt gedacht aan het verduurzamen van het meerjarenonderhoudsplan (MJOP); bijv. werken met een waterpomp i.p.v. een cv.

²⁴ <https://gloed.foleon.com/deonderwijsspecialisten/strategische-koers-2022/>

- Slimmer omgaan met afval: voorkomen, scheiden en recyclen van afval; van afval een grondstof maken. De 'afval-maakwerkplaats' is een bovenschools initiatief: een mobiele werkplaats waar afval verwerkt kan worden tot iets nieuws, bedacht voor en door leerlingen. Dit initiatief moet nog gerealiseerd worden.
- Gezondheid: duurzaamheid & gezondheid gaan samen; gezond eten, realiseren van meer sportvoorzieningen; een gezonde leer- en werkomgeving.
- Energie en water: bijv. zonnepanelen op de daken, minder water gebruiken door kranen goed af te stellen.
- Vervoer: stimuleren (bijv. via werkgroep CAO) dat collega's de fiets pakken i.p.v. auto. Inmiddels is het nieuwe fietsenplan gelanceerd.
- Inkoop: verbetering binnen bestaande aanbestedingen en nieuwe eisen stellen aan nieuwe.
- Educatie: leerlingen betrekken bij verduurzaming, bijv. een door leerlingen ontworpen groen schoolplein, lesprogramma's op diverse domeinen van duurzaamheid, en vooral aan de slag!

Differentiëren voor de uiteenlopende doelgroepen binnen het (voortgezet) speciaal onderwijs is belangrijk. Volgens het Hoofd Facilitair Beheer is een blauwdruk voor duurzaamheid en educatie niet voldoende, maar kunnen in veel gevallen wel best practices van een school worden ingezet op andere scholen.

Ambities en gewenste ondersteuning

Volgens de Sectorraad GO biedt het verduurzamen en herbouwen van (bijna alle) schoolgebouwen ook de kans om vanuit verschillende invalshoeken en met verschillende partijen een herstart te maken. Zo heeft de ontwikkeling naar inclusiever onderwijs ook baat bij nieuwe gebouwen. Om dit te realiseren is het van belang dat alle betrokkenen goed samenwerken en niet alleen de eigen missie blijven volgen. *"Gebouwen zijn een ideale ingang om inclusieve doelstellingen aan te verbinden. Schoolbesturen, voor regulier en gespecialiseerd onderwijs kunnen dan in een gezamenlijke visie nagaan welke doelgroepen een plek kunnen krijgen in een nieuw of vernieuwd schoolgebouw, bijvoorbeeld door een extra verzorgingsruimte te bouwen. Dan begin je samen, heb je samen een bestuurlijke opdracht om het op te bouwen. Dan krijg je vanuit het onderwijsperspectief een veel meer geïntegreerde setting waarin ook de transitie naar duurzamer makkelijker landt. Creativiteit is dan veel makkelijker vorm te geven, leerlingen en verschillende partijen werken dan al samen. Ik vermoed dat dat een enorme boost geeft aan flexibel, maatschappelijk open denken."* Naast samenwerking tussen verschillende partijen is het volgens geïnterviewde van de Sectorraad GO ook van belang dat de overheid sommige zaken (dat wat écht moet) landelijk regelt en niet alles aan de regio overlaat omdat dat vertragend kan werken. Uiteraard is het 'hoe' aan het onderwijs zelf.

De motivatie voor duurzaamheid moet niet alleen vanuit het schoolbestuur komen, maar vooral ook vanuit de schooldirecteuren, volgens het Hoofd Facilitair Beheer van De Onderwijsspecialisten. Voor sommige scholen is het een vanzelfsprekend onderdeel van de educatieve en maatschappelijke opdracht, voor andere scholen is het lastig om prioriteit te geven aan het thema duurzaamheid. De scholen kunnen ondersteuning gebruiken. De Onderwijsspecialisten faciliteert dit door de medewerker duurzaamheid uit te laten vliegen naar verschillende scholen. Zo'n professional kan scholen helpen met een integrale benadering van duurzaamheid en benadrukt tevens de urgentie. Ook de 'levendigheid' van de Taskforce en greenteams is van groot belang. Daarvoor zijn enthousiaste mensen en een vaste structuur nodig. Daarnaast vraagt het bestuur aan de scholen om best practices met elkaar te delen via het intranet, zodat scholen niet zelf het wiel hoeven uit te vinden. Hiermee wordt gestimuleerd om elkaar te inspireren en initiatief te nemen.

Een 'spoorboekje' voor het hele onderwijs, gefaciliteerd vanuit de overheid, met linkjes naar alle initiatieven en subsidies, kan zorgen voor meer bekendheid en stroomlijning, aldus het Hoofd Facilitair Beheer van De Onderwijsspecialisten. Deze geïnterviewde geeft aan dat duurzaamheid vanuit verschillende domeinen wordt benaderd, maar dat er nog geen integrale benadering wordt gehanteerd. *"Er bestaan veel losse initiatieven zonder samenhang. Er was bijvoorbeeld subsidie bij de Provincie voor groene schoolpleinen, maar sommige gemeenten doen ook iets met schoolpleinen... Via de Gezonde School loopt er weer een andere subsidiemogelijkheid. Er is heel veel informatie maar daar moet je zelf echt actief naar op zoek. En als je zelf zoekt, vind je een snippet, maar de context ontbreekt. De bloem van de WSA zou die samenhang aan kunnen brengen."*

Ondersteuning moet scholen volgens geïnterviewden in deze onderwijssector niet worden opgelegd. Zo is de Gezonde School ook geen verplichting, maar geeft het toch handvatten. Scholen krijgen (als lid) informatie en keuzemogelijkheden. Dat vrijblijvende wordt in het onderwijs gewaardeerd.

Naast het vrijblijvende geldt ook dat scholen graag ontzorgd worden. Ondersteuning en informatievoorziening zijn volgens geïnterviewden mogelijk via diverse kanalen:

- De standaard nieuwsbrieven vanuit de overheid en de sector worden veel gelezen (gescand en doorgeklikt). *"Dat zou ook een goed kanaal zijn voor communicatie over duurzame initiatieven."*
- Een speciale website (met regionaal aanbod en contacten) is welkom.
- De overheid kan ondersteunen door een adviespunt in te richten dat kan ondersteunen bij duurzaamheidsvragen en de praktische vertaling daarvan: hoe ga je hiermee binnen de school aan de slag. Gevraagd en ongevraagd advies vanuit een centraal punt. Een vraagbaak die ondersteunt. *"Je kunt niet alles zelf organiseren en bedenken. Zo'n adviespunt kan ook alle (sub)thema's inventariseren en daar een overzicht van maken. Afval scheiden bestaat bijvoorbeeld uit veel verschillende elementen, waar kun je allemaal mee starten als je hier iets mee zou willen..."*
- Ruimte-OK kan, voor concrete vraagstukken, een ingang zijn.

Profilering van het 'groene loket' is wel nodig: wat is waar te vinden? Overzichtelijkheid en een outreachend karakter zijn daarbij belangrijke criteria. Er is ook behoefte aan praktische, technische ondersteuning bij initiatieven zoals laadpalen voor elektrisch vervoer. Ook zou het goed zijn om bestaande, lokale overlegstructuren (tussen gemeenten en onderwijs) voor het duurzaamheidsthema in te zetten.

2.3.4 Voortgezet onderwijs

Visie en initiatieven

"Scholen zijn heel druk en er is al heel veel wat moet. Het veld zit niet te wachten op weer een nieuw thema of nieuwe opdracht. Verbind duurzaamheid waar je het kunt verbinden." Deze uitspraak van één van de geïnterviewden geeft goed weer met welke problemen het voortgezet onderwijs op dit moment kampt: een groot lerarentekort, hoge werkdruk en enorme impact van de COVID-pandemie. Er is weinig ruimte om er 'iets nieuws bij te doen' en duurzaamheid is geen urgent thema binnen het onderwijsveld. Tegelijkertijd is de nieuwe wet voor burgerschapsonderwijs sinds 1 augustus 2021 van kracht (met aandacht voor duurzaamheid) en hebben verschillende 'stakeholders' in en rond het voortgezet onderwijs grote zorgen om de gevolgen van de klimaatverandering en de toekomst van onze aarde. Deze zorgen spelen zowel bij leerlingen als ouders en leraren. Dit werd het meest pregnant bij de klimaatprotesten van twee jaar geleden waarbij het schoolmanagement een besluit

moest nemen hoe om te gaan met dit (ongeoorloofd) verzuim. De VO-raad kreeg hier vanuit haar leden veel vragen over. Vanuit het thema burgerschap heeft de VO-raad gezegd dat deze protesten een mooie aanleiding zijn om leerlingen een mening te laten vormen over een onderwerp als klimaatverandering. De vo-scholen zijn hier echter heel verschillend mee omgegaan: van stimuleren tot verbieden van deelname aan de klimaatprotesten.

Binnen de sector beweegt het thema duurzaamheid zich volgens de geïnterviewde van de VO-raad, langs de volgende lijnen:

- *Curriculum.* Het funderend onderwijs is al geruime tijd bezig met de herziening van het curriculum. Dit proces kent verschillende fasen, en verloopt onder andere via curriculum.nu, waarbij ook het SLO betrokken is. Voor het leergebied burgerschap zijn elf 'grote opdrachten' uitgewerkt waarvan duurzaamheid er één is. Hiermee krijgt duurzaamheid een verankering binnen het curriculum. Tegelijkertijd verloopt dit proces moeizaam en is het maar de vraag hoe deze herziening er definitief uit gaat zien. Volgens de geïnterviewden gaat dit op korte termijn waarschijnlijk weinig opleveren.
- *Burgerschap.* Vanaf 1 augustus 2021 is de wet 'Verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs' van kracht. De sectorraden in het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zijn bezig met de invulling van dit onderwerp en het opzetten van een ondersteuningsstructuur, maar duurzaamheid krijgt hierin voornamelijk geen prominente plaats. Sommige geïnterviewden geven aan dat deze route meer geschikt is voor de gemiddelde havo/vwo-leerling dan voor de pro-/vmbo-leerling. Het argument hierbij is dat de havo/vwo-leerling meer bewust met klimaat bezig is en de pro-/vmbo leerling meer een 'doener' is, en minder nadenkt over lange termijn effecten (van klimaatverandering). Pro-/vmbo-leerlingen kunnen volgens een andere respondent echter ook leren hier bewust mee bezig te zijn, bijvoorbeeld via burgerschap.
- *Beroepen/kwalificatiestructuur.* Voor de pro-/vmbo leerlingen lijkt, evenals in het mbo, de kwalificatiestructuur (diploma-eisen) de meest kansrijke route: "*Hiermee maak je het begrip duurzaamheid concreet*", volgens een directeur vmbo/pro.
- *Verduurzaming van gebouwen.* Aan de facilitaire kant is er ook aandacht voor duurzaamheid, bijvoorbeeld vanwege bouwnormen die de gemeente oplegt (zoals ENG/BENG²⁵) of de ventilatie problematiek als gevolg van de COVID-pandemie.

Hoewel duurzaamheid een thema is waar de VO-raad weinig vragen over krijgt, is elke school er wel mee bezig. Dit zijn echter vaak losse acties. Recent voorbeeld hiervan is een inzamelingsactie van spijkerbroeken voor de isolatie van een nieuw schoolgebouw: een tot de verbeelding sprekende actie, maar wel éénmalig en geen verbinding met het curriculum en/of beleid van de school.

Volgens de VO-raad zijn er nog niet veel scholen die zich profileren met het thema duurzaamheid. Dit is wel aan het veranderen: zo is een groot schoolbestuur voor primair en voortgezet onderwijs in de regio Den Haag bezig met het herzien van de bestuurlijke visie. Ter voorbereiding hierop zijn gesprekken gevoerd met stakeholders zoals leerlingen, ouders en docenten. Zorgen om het klimaat en

---

²⁵ Deze afkorting staat voor bijna-energieneutraal gebouw.

de omgeving kwamen hier nadrukkelijk in naar voren. Dit heeft ertoe geleid dat duurzaamheid een plek krijgt in de nieuwe visie en daarmee in de strategische beleidsplannen van het bestuur en schoolplannen van de scholen.

Volgens de geïnterviewde is de verwachting dat dit thema de komende jaren actueel blijft omdat de klimaatdoelen van de rijksoverheid op korte termijn waarschijnlijk niet behaald worden.

Ambities en gewenste ondersteuning

Zoals eerder genoemd, is het volgens de geïnterviewden belangrijk dat aandacht voor duurzaamheid niet verzandt in losse projecten: *“Dit thema mag niet bij één iemand weggelegd worden, maar moet onderdeel van de cultuur van de school zijn.”* De Whole School Approach kan helpen voorkomen dat de aandacht voor duurzaamheid te fragmentarisch is of blijft. Het is van belang dat scholen goed weten waar ze naartoe willen werken en vervolgens bepalen welke activiteiten dan nodig zijn om deze doelstelling te behalen. Dit past ook bij de manier waarop de VO-raad ondersteuning biedt rondom implementatie van de wet burgerschap.

Tegelijkertijd zien de geïnterviewden weinig in een nieuw programma, vergelijkbaar met de Gezonde School. Scholen ervaren dit te veel als ‘nog iets erbij’. Eén van de geïnterviewden suggereert om te kijken of binnen het programma de Gezonde School aandacht kan komen voor het thema duurzaamheid. Ook zien de geïnterviewden weinig in het opstellen van een ranglijst vergelijkbaar met SustainaBul in het middelbaar beroepsonderwijs.

Scholen hebben wel behoefte aan ondersteuning op het gebied van duurzaamheid. Allereerst om duiding te geven aan het begrip en welke relatie er is met burgerschap. Ook helpt het om in kaart te brengen wat een school al doet op het thema duurzaamheid, bijvoorbeeld in de vorm van een quickscan. Daarnaast is er behoefte aan goede materialen en lessen en antwoorden op vragen op het gebied van onderwijshuisvesting. De geïnterviewden geven aan dat beschikbare voorbeelden nu nog lastig te vinden zijn en ook vinden zij dat de vertaling naar de onderwijspraktijk nog ontbreekt. Zij doen dan ook de suggestie om aan te sluiten bij bestaande platforms die door het onderwijs al goed gevonden worden (bijvoorbeeld Stichting Platforms Vmbo). Ook hierbij verwijzen zij naar hetgeen al voor burgerschap is ontwikkeld, zoals toolbox en videoreksen.

De VO-raad ziet zichzelf (in tegenstelling tot de MBO Raad) niet als de meest geschikte plek om een dergelijk platform in te richten. Wel denken ze graag mee over de gewenste structuur en eventuele subsidielijnen.

Tenslotte doet één van de geïnterviewden de suggestie om ook binnen de lerarenopleiding aandacht te besteden aan het thema duurzaamheid. Daarmee komen nieuwe docenten gelijk in aanraking met dit thema.

Praktijkonderwijs

Visie en initiatieven

In het praktijkonderwijs is belangstelling voor het thema duurzaamheid: zowel in relatie tot de *veranderende beroepspraktijk als de leefomgeving van leerlingen*. Het thema past ook goed bij de visie en kernwaarden die binnen de sector praktijkonderwijs gangbaar zijn zoals onder andere het levensrecht leren. Daarmee is volgens de geïnterviewde de tijd rijp om binnen het praktijkonderwijs duurzaamheid meer aandacht te geven. Er zijn op verschillende scholen wel initiatieven. Maar tot nu

toe is de aandacht voor duurzaamheid meestal erg versnipperd en incidenteel. Er is behoefte om verschillende aspecten van duurzaamheid meer in samenhang met elkaar te brengen.

De Sectorraad Praktijkonderwijs heeft in het verleden, voor pro-scholen die daar gebruik van willen maken, een *handreiking met beheers- en streefdoelen* opgesteld voor het inrichten van hun *curriculum*. In de nabije toekomst wordt de handreiking geactualiseerd. Actuele thema's als burgerschap, ICT maar zeker ook duurzaamheid kunnen een nadrukkelijker plaats krijgen bij de domeinen wonen, werken, vrije tijd en burgerschap.

De geïnterviewde bevestigt dat de veranderende beroepspraktijk de belangrijkste aanjager is om meer aandacht te krijgen voor duurzaamheid in het praktijkonderwijs. Tegelijkertijd moet je de aandacht voor duurzaamheid in het kader van *burgerschap* niet uitvlakken: denk hierbij bijvoorbeeld aan hele concrete activiteiten als recycling, het scheiden van afval en het ophalen van zwerfvuil. Genoeg mogelijkheden om zinvolle en kansrijke routes te ontwikkelen.

Ambities en gewenste ondersteuning

De Sectorraad Praktijkonderwijs heeft een Kenniscentrum waarvan de geïnterviewde de bestuurder is. Zijn advies is om dit kenniscentrum en andere bestaande platforms te gebruiken om tools, formats en goede praktijkvoorbeelden over duurzaamheid in het onderwijs met het onderwijsveld te delen. Er is behoefte aan concrete input voor het actualiseren van de beheers- en streefdoelen zodat duurzaamheid een plek krijgt in de handreiking voor het praktijkonderwijs.

Verder zijn alle pro-scholen in regio's onderverdeeld met ieder een eigen regiocoördinator. De Sectorraad Praktijkonderwijs spreekt deze coördinatoren geregeld en zo kan er dus snel relevante kennis rondom duurzaamheid gedeeld en opgehaald worden.

2.3.5 Beroepsonderwijs

Visie en initiatieven

Duurzaamheid krijgt binnen de mbo-sector steeds meer aandacht. Deze aandacht beweegt zich volgens de geïnterviewden langs twee lijnen:

- *Kwalificatiedossiers*. Er is veel aandacht voor duurzaamheid in de verschillende beroepsopleidingen. Het bedrijfsleven vraagt werknemers aandacht te hebben voor duurzaamheid, bijvoorbeeld in keuzes voor duurzame bouwmaterialen, verf en oplosmiddelen, maar ook voedselverspilling in de horeca en gebruik van producten in de kappersbranche. Onlangs heeft de Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB) een onderzoek laten uitvoeren om tot handvatten te komen voor een circulair beroepsonderwijs.²⁶ Ook de keuzedelen binnen de opleidingen bieden mogelijkheden om meer aandacht aan duurzaamheid te geven.
- *Facilitair/gebouwen*. Mede onder invloed van externe factoren, zoals gemeenten die aandringen op duurzaam bouwen en het Klimaatakkoord, krijgt duurzaamheid aandacht. Daarnaast werken de mbo-scholen samen in een Facilitair samenwerkingsverband en hebben ze een routekaart gebouwen. Bij nieuw- en verbouw is er veel aandacht voor duurzaam bouwen en als gevolg van de Gezonde School zijn frisdrankautomaten uit veel mbo-

²⁶ <https://www.s-bb.nl/media/5c1jt4ri/inspiratierapport-circulaire-economie-8-sectoren-sbb-2021-2.pdf>

instellingen verwijderd en zijn ongezonde snacks uit de kantines verdwenen. Doorgaans is er nog weinig verbinding tussen de 'harde' en 'zachte' kant.

Mbo-studenten de verbinding laten zien met het toekomstige beroep, zien de geïnterviewden als de meest kansrijke route om aandacht voor het thema duurzaamheid te vragen. Duurzaamheid kan ook terugkomen in projecten en in de maatschappelijke diensttijd. Aanhaken op het thema burgerschap of aansturen op duurzame bewustwording van mbo-studenten kan ook, maar ook hier geldt dat studenten meer gemotiveerd zijn wanneer ze een link zien met hun toekomstige beroep. Over de invulling van burgerschap is nog veel discussie en deze is nog niet klaar. Jongerenorganisatie Beroepsonderwijs (JOB MBO) is nauw betrokken bij het formuleren van de doelen rondom burgerschap. JOB geeft aan dat de invulling van het thema burgerschap aanpassing behoeft, omdat deze nauwelijks inspeelt op de veranderende omgeving. Aandacht voor duurzaamheid zou hierbinnen een plek kunnen krijgen maar is een minder urgent thema dan bijvoorbeeld discriminatie bij het vinden van een stageplek.

In de beroepsopleidingen is al veel aandacht voor duurzaamheid: het bedrijfsleven toont hier steeds meer belangstelling voor en dit vindt een weg binnen de opleidingen. Naast mbo-studenten zijn ook mbo-docenten in eerste instantie vakmensen: *"je ziet in de personeelskamer geen tijdschriften over duurzaamheid liggen, maar wel branche-specifieke tijdschriften over ontwikkelingen in hun vak"*. Daar ligt dan ook de mogelijkheid om structureel aandacht te vragen voor duurzaamheid. Er is echter wel meer bewustwording nodig. Het is voorgekomen dat zelfs de voorzitter van het College van Bestuur van een roc opmerkte dat er 'binnen zijn school geen aandacht voor duurzaamheid is', terwijl deze school in een ranglijst als één van de meest duurzame mbo-instellingen staat.

De MBO Raad heeft in 2020 de SDG Charter ondertekend en maakt daardoor deel uit van de SDG Community. De Stichting SDG Nederland brengt individuen en organisaties samen om de zeventien doelstellingen te behalen. De bijdrage van de MBO Raad op het gebied van SDG's bestaat uit²⁷:

- De SDG's zijn verankerd in de meerjarenvisie van de MBO Raad: "krachtig beroepsonderwijs 2030".
- De MBO Raad onderkent het belang van de zeventien SDG's en stimuleert haar leden een actieve bijdrage te leveren.
- De MBO Raad inventariseert jaarlijks de good practices van haar leden en maakt dit zichtbaar.

Veel mbo-instellingen hebben hun onderwijs verrijkt met de instelling van een practoraat met betrekking tot duurzaamheid en circulaire economie. Het doel van een practoraat is een bijdrage te leveren aan een lerende innovatiecultuur.

Onderzoek doen binnen het middelbaar beroepsonderwijs is ' bezig zijn met de vragen van morgen'. [Practoraten](#) vormen de plek (de innovatieve tussenruimte), waar praktijkgericht onderzoek plaatsvindt, waar onderwijs en bedrijfsleven kennis en ervaring delen, verbinden en ontwikkelen gericht op verduurzaming van het curriculumaanbod in en buiten de mbo-instelling.

In het middelbaar beroepsonderwijs bestaat sinds 2019 een ranglijst van meest duurzame mbo-instellingen: [SustainaBul](#). Vanuit de MBO Raad wordt aangegeven dat niet alle MBO-instellingen hieraan deelnemen: 'niemand vindt het leuk om onderaan een lijstje te bungelen' en ook sluit de

²⁷ Ontleend aan <https://www.mboraad.nl/themas/sustainable-development-goals>

werkwijze niet altijd aan bij wat de scholen willen. SustainaBul wordt uitgevoerd door de Coöperatie Leren voor Morgen waar ook andere initiatieven voor de mbo-sector zijn ondergebracht, zoals Duurzaam MBO en ROOTS.

In 2021 is vanuit de MBO Raad een beperkte uitvraag gedaan naar de SDG's bij leden.²⁸

SDG-Nederland biedt ook workshops aan voor (mbo)-docenten hoe zij in hun lespraktijk aandacht kunnen besteden aan SDG's en daarmee aan duurzaamheid.

Het Nova College is onlangs onder een bestaande opleiding begonnen met een traject voor 'junior consultant duurzaamheid'. Het roc had de indruk gekregen dat hieraan behoefte was in de markt. De praktijk blijkt echter weerbarstig: de opleiding verkeert in een opbouwfase, trekt nog niet veel studenten en ook het bedrijfsleven lijkt er nog niet klaar voor. De geïnterviewde is er echter van overtuigd dat dit een kwestie van tijd is.

Ambities en gewenste ondersteuning

De MBO Raad krijgt voor het eerst vragen vanuit de bedrijfstakgroepen om duurzaamheid op de agenda te zetten voor managers en docenten/coördinatoren beroepspraktijkvorming. Eén van de beleidsmedewerkers van de MBO Raad van de afdeling Strategie heeft SDG in haar portefeuille. Vanuit de MBO Raad speelt het thema op meerdere tafels zoals vanuit het klimaatakkoord, maar ook voor een Leven Lang Ontwikkelen (LLO) staat energietransitie hoog op de agenda.

Er loopt op dit moment geen apart project duurzaamheid bij de MBO Raad bij de afdeling projecten. Wel hebben bijna alle andere projecten van de MBO Raad een directe link met de SDG's (zie ook de webpagina). Ook merken de geïnterviewden dat nog niet alle mbo-instellingen hier (even hard) mee bezig zijn. Dit komt ook omdat duurzaamheid een breed begrip is waar veel onder valt. De SDG's helpen om nadere invulling aan dit brede begrip te geven.

Op de vraag hoe dit proces versneld kan worden, geven de geïnterviewden aan dat ze goede ervaringen hebben met het inrichten van een 'kennispunt' of een platform bij de MBO Raad. Hiermee zijn bijvoorbeeld bij de Gezonde School goede ervaringen opgedaan met blijvende aandacht voor dit onderwerp. Medewerkers van een kennisknooppunt bundelen aanwezige kennis en maken deze op een inspirerende manier zichtbaar. De mbo-sector kan hier met vragen terecht en ook is hier materiaal beschikbaar voor docenten om met het onderwerp aan de slag te gaan. Zo'n kennisknooppunt komt er alleen als de leden van de MBO Raad (de 60 mbo-instellingen) hier behoefte aan hebben. Het is aan de overheid om een kennispunt te financieren. Inschatting is dat de kosten voor een dergelijk knooppunt jaarlijks 2-3 ton bedragen.

Tenslotte benadrukken de geïnterviewden dat het niet zinvol is om een standaardprogramma 'Duurzame School' voor de hele mbo-sector te ontwikkelen omdat er grote verschillen bestaan tussen opleidingsniveaus, beroepssectoren en regionale ontwikkelingen. Scholen zijn wel op zoek naar een goede invulling van het thema duurzaamheid. De geïnterviewden zien dit als een continu doorgaande ontwikkeling.

2.4 Analyse en conclusies

Welke visie, initiatieven, ambities en ondersteuningsbehoeften leven er in het onderwijsveld als het gaat om aandacht voor duurzaamheid? In deze paragraaf geven we per sector antwoord op de onderzoeksvraag. Enkele conclusies gelden sector-overstijgend. De conclusies bieden

---

²⁸ <https://www.mboraad.nl/themas/sustainable-development-goals>

aanknopingspunten voor enkele aanbevelingen. Deze aanbevelingen zijn verwerkt in het overkoepelende gedeelte van deze rapportage in hoofdstuk 4

Basisonderwijs

Het basisonderwijs kent een sterk verantwoordelijkheidsgevoel voor de brede vorming van leerlingen, met aandacht voor het ontwikkelen van persoonlijke vaardigheden en talent. Afhankelijk van de visie van de school is hierbij ook aandacht voor een duurzame levenshouding. Bottom-up initiatieven waarbij de school aan zet is, kunnen zeer succesvol zijn. Tegelijkertijd is er ook het gevoel dat de school allerlei maatschappelijke problemen moet 'oplossen' en zijn grenzen van wat het onderwijs aankan in zicht. Ontwikkelingen als lerarentekort, corona en werkdruk spelen hierbij een rol. Routes om scholen te helpen duurzaamheid in scholen en onderwijs te integreren lopen via de **verduurzaming van schoolgebouwen** en de **curriculumherziening**. Duurzame schoolgebouwen zijn van belang voor een gezonde leeromgeving maar ook voor goed onderwijs: passend bij het aantal leerlingen, inclusief, toegankelijk en toekomstbestendig. Het is zinvol om deze verduurzaming van gebouwen - die al (verplicht) gaande is - in de lessen te integreren. Op die manier kan de hele school (personeel, leerlingen, ouders) ervaren wat de effecten zijn (bijvoorbeeld de opbrengst van zonnepanelen in de rekenles). Duurzaamheid wordt met de vernieuwing van het curriculum naar verwachting verwerkt in de leergebieden burgerschap, mens & natuur en mens & maatschappij. Pas als duurzaamheid echt onderdeel uitmaakt van de kerndoelen, komt het in de lesmethodes en wordt het 'vanzelfsprekend' in het onderwijs. Voor ondersteuning is goede vindbaarheid van evidence based lesmateriaal van belang. Om versnippering en extra werk tegen te gaan is een integrale aanpak via de **bestaande onderwijskennisinfrastructuur** van belang.

Gespecialiseerd onderwijs

Het gespecialiseerd onderwijs heeft een **brede visie op duurzaamheid/SDG's**. De doelgroep van deze onderwijssector loopt al jaren tegen beperkingen van het huidige systeem aan omdat ze behoefte heeft aan maatwerk en een meer gepersonaliseerd perspectief waarin niemand (of iedereen) 'anders' is. **Toekomstperspectief, inclusie en kansgelijkheid** spelen een belangrijke rol. (Systeem)Verandering is nodig en mogelijk door te handelen vanuit doelen in plaats vanuit het systeem. Dit kan oplossingen brengen voor meerdere (maatschappelijke) problemen die het onderwijs raken. Ook hier wijst de weg naar het **verduurzamen en herbouwen van schoolgebouwen**. Dit biedt kansen om inclusieve doelstellingen aan klimaatdoelstellingen te verbinden. Het is daarbij van belang dat verschillende partijen, waaronder schoolbesturen voor regulier en speciaal onderwijs, hierin samenwerken. Daarnaast is het van belang dat schoolbesturen duurzaamheid verwerken in hun **strategische beleidsplannen**. Op die manier kan duurzaamheid doorwerken in de gehele organisatie/de scholen (duurzame inkoop, afvalscheiding, gezondheid, vervoer, schoolplein, educatie, etc). Ondersteuning kan plaatsvinden door inzet van **een professional die scholen (praktisch) helpt** met een integrale benadering van duurzaamheid. Daarnaast is er behoefte aan het delen van **best practices** en een overzichtelijk, makkelijk vindbaar **integraal informatie- en adviespunt** voor het hele onderwijs, gefaciliteerd vanuit de overheid, met linkjes naar alle initiatieven, subsidies, praktische hulp en contacten.

Voortgezet onderwijs

Hoewel duurzaamheid niet als een 'urgent thema' binnen deze sector naar voren komt, hebben verschillende 'stakeholders' (leerlingen, ouders, leraren) in en rond het voortgezet onderwijs wel zorgen om de gevolgen van onder andere de klimaatverandering. Soms leidt dit tot het opnemen van duurzaamheid in de **bestuurlijke visie** en daardoor ook in de **schoolplannen**. Duurzaamheid beweegt

zich in deze sector langs vier lijnen. De eerste twee zijn **curriculum** en **burgerschap**, maar hierin krijgt duurzaamheid vooralsnog geen prominente plaats. Het pro hecht echter veel waarde aan burgerschap en de leefomgeving van leerlingen en werkt met een (te actualiseren) **handreiking met beheers- en streefdoelen** voor de inrichting van het curriculum. De derde lijn betreft de **voorbereiding op beroepen** (in een veranderende beroepspraktijk), dit geldt voor de leerlingen in het praktijkonderwijs en voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs. De vierde lijn is die van de **verduurzaming van gebouwen**.

Ondersteuning is welkom in de vorm hulp bij het **integreren van duurzaamheid in de schoolcultuur**, bijvoorbeeld met behulp van een quickscan en de WSA. Daarnaast hebben scholen behoefte aan een (bestaand) **platform** waar zij goede materialen, lessen, good practices, en antwoorden op huisvestingsvragen op het gebied van onderwijshuisvesting kunnen vinden. Voor het praktijkonderwijs zou informatievoorziening (ook) binnen het eigen **Kenniscentrum** een plek kunnen krijgen. Tevens is het mogelijk om kennis te delen en te verspreiden via de **regiocoördinatoren**.

Middelbaar beroepsonderwijs

Duurzaamheid krijgt binnen de mbo-sector steeds meer aandacht via overheid en bedrijfsleven en daarmee in de **kwalificatiedossiers**. De MBO Raad krijgt vragen vanuit de bedrijfstakgroepen om duurzaamheid op de agenda te zetten voor managers en docenten/BPV-coördinatoren. Daarnaast is er aandacht voor duurzaamheid aan de **facilitaire kant**: duurzame inkoop en duurzaam bouwen en gebouwen. De **SDG's worden verankerd in de meerjarenvizie** van de MBO Raad, good practices worden gedeeld. De MBO Raad stimuleert leden een bijdrage aan de SDG's te leveren. In het kader van een lerende innovatiecultuur hebben veel mbo's een practoraat. Ondersteuning is mogelijk in de vorm van een **'kennispunt' of een platform bij de MBO Raad**. Er zal onderzocht worden welke behoefte hieraan is bij de scholen.

2.5 Samenvattend

Waar staan we?

- brede visie op duurzaamheid/sdg's en verantwoordelijkheidsgevoel
- landelijke ontwikkelingen: onderwijs staat onder druk
- kantelpunt in urgentiebesef rondom duurzaamheid door mondiale spanningen op o.a. energie en grondstoffenmarkt

Via welke route?

- verduurzaming en herbouwen van schoolgebouwen + facilitair beheer
- curriculumherziening (niet voor mbo) + burgerschap / leefomgeving
- kwalificatiestructuur, voorbereiding op beroepen (mbo, vmbo, pro)
- regionale samenwerking
- meerjarenvisie/bestuurlijke visie -> strategische beleidsplannen -> schoolplannen

Wat is nodig?

- integrale benadering, verbinden met wat er al is en ruimte voor eigen keuzes
- integraal informatie- en adviespunt/platform, via de bestaande kennisinfrastructuur
- professionele ondersteuning van scholen op locatie
- laagdrempelig, ontzorgend, regionale/lokale afstemming, de weg wijzen

Het is van belang de conclusies te lezen in het licht van het beleids- en bestuurlijk niveau. Vervolgonderzoek is zinvol om zienswijzen van de leraar in de klas in beeld te krijgen (met daarbij aandacht voor landelijke representativiteit). De druk op het onderwijs was groot, en is met corona verder toegenomen. Verantwoordelijkheidsgevoel, urgentiebesef en nieuwe energie is er zeker ook.

Aandacht voor duurzaamheid

Drijfveren en behoeften in het onderwijs

Sectoroverstijgend

- Verbinden met wat er al is en ruimte voor eigen keuzes
- Laagdrempelig, ontzorgend, regionale/lokale afstemming, de weg wijzend
- Aansluiten bij waar energie zit (coalition of the willing)

Basisonderwijs

- Sterk verantwoordelijkheidsgevoel voor brede vorming
- Verduurzaming via:
  - Gezonde schoolgebouwen voor goed onderwijs
  - Curriculum: burgerschap, mens & natuur, mens & maatschappij
- Ondersteuning?
  - Integrale aanpak
  - Info & erkend lesmateriaal via bestaande kennisinfrastructuur

Gespecialiseerd Onderwijs

- Brede visie op SDG's: toekomstperspectief, inclusie en kansengelijkheid
- Verduurzaming via:
  - Schoolgebouwen: verbinding klimaat- en inclusieve doelstellingen
  - Doorwerking van strategische beleidsplannen in scholen
- Ondersteuning?
  - Praktische hulp bij integrale aanpak
  - Integraal informatie- en adviespunt voor het hele onderwijs

Voortgezet onderwijs

- Leerlingen, ouders en leraren komen op voor het klimaat
- Verduurzaming via:
  - Gezonde en energieneutrale gebouwen
  - Opnemen duurzaamheid in de bestuurlijke visie -> schoolplannen
  - Curriculum, burgerschap, leefomgeving en voorbereiding op beroepen (vmbo en pro)
- Ondersteuning?
  - Integreeren duurzaamheid in de schoolcultuur
  - Platform/kenniscentrum met materialen, lessen en antwoorden op huisvestingsvragen

Middelbaar beroepsonderwijs

- SDG's zijn verankerd in meerjarenvisie MBO Raad
- Verduurzaming via:
  - Kwalificatiedossiers, bedrijfsleven
  - Facilitair: duurzame inkoop en energieneutrale gebouwen
- Ondersteuning?
  - Kennispunt bij de MBO Raad

3. Onderzoek bestuurlijk draagvlak

3.1 Opdracht

Dit hoofdstuk betreft de rapportage van het bestuurlijk draagvlak voor een programma Duurzame School.

3.2 Werkwijze

Het onderzoek naar bestuurlijk draagvlak voor een programma Duurzame School heeft het karakter van een verkenning of behoeftepeiling. Er is immers nog geen programma Duurzame School. Dit is nog onderwerp van onderzoek.

In het onderzoek is een algemene gespreksleidraad opgesteld (bijlage IV) en zijn gesprekken gevoerd met

- De ministeries van Infrastructuur en Waterstaat (IenW), Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), Economische Zaken en Klimaat (EZK), Binnenlandse Zaken (BZK), Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en Buitenlandse Zaken (BZ).
- De koepel organisaties van andere overheden: Interprovinciaal Overleg (IPO), Vereniging Nederlandse gemeenten (VNG) en Unie van Waterschappen (UvW).

De gesprekken zijn in de meeste gevallen dubbel gevoerd, een gesprek met de contactambtenaren van het ministerie en een gesprek met leidinggevendenden (zie bijlage III). De gespreksleidraad (zie bijlage IV) werd gebruikt als basis, maar de gesprekken werden aangepast naar de situatie van de gesprekspartner. Daarnaast was het onderzoek een iteratief proces.

De gesprekken van ca 1,5 uur per gesprek, zijn online gevoerd in de periode van half januari tot half maart 2022. De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van de gespreksleidraad (zie bijlage IV). De rapportage is opgebouwd aan de hand van acht onderwerpen die in de gesprekken centraal stonden. In de rapportage is bij de onderwerpen een totaalbeeld gegeven, daar waar alle, of bijna alle of enkele respondenten een mening hadden is dat aangegeven. Alleen enkele specifieke uitspraken en citaten zijn gekoppeld aan individuele respondenten/ organisaties, daar waar dat relevant is voor de duiding. Tevens was er afstemming met de andere onderzoeken (naar best practices WSA en naar draagvlak in het onderwijs). Dit gebeurde bilateraal en via de begeleidingsgroep. In de begeleidingsgroep zitten de leden van de interdepartementale werkgroep Duurzame School, aangevuld met Leren voor Morgen en Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling (Zie bijlage V).

3.3 Onderzoekresultaten

3.3.1 Urgentie/ belang

Alle respondenten spreken over het belang van duurzaamheid in het onderwijs.

De urgentie hiervan wordt door de meeste respondenten expliciet benoemd (BZK, IenW, OCW, UvW en LNV), de vraag is alleen op welke manier en via welk instrument? Algemeen beeld is dat duurzaamheid nog te weinig in het onderwijs is opgenomen en dat het aanbod te fragmentarisch is. Voor het leren over duurzaamheid is het van belang dat de losse onderdelen in relatie tot elkaar

bezien worden. Tegelijkertijd vraagt de maatschappij om meer kennis en vaardigheden op het gebied van duurzaamheid, circulaire economie en klimaat.

Het belang van duurzaamheid in het onderwijs wordt gevonden in:

- Funderende kennisontwikkeling

Via het onderwijs leg je de basis: kennis en hoe leerlingen erover denken, over inspiratie over wat leerlingen kunnen doen en moeten bijdragen. Je bouwt aan besef, aan intrinsieke en extrinsieke motivatie (duurzaamheid/ natuur-inclusiviteit), om met elkaar aan een toekomstbestendige samenleving te gaan bouwen. Waarbij duurzaamheid ook in verband gebracht wordt met gezondheid en de sociale omgeving.

Het belang wordt gezien in het voorbereiden van de leerlingen op hun toekomst en de cultuur- of systeemverandering die nodig is voor een duurzame toekomst, waaronder bewustwording over de vraagstukken.

- het arbeidsmarkt vraagstuk

Scholing is een belangrijk onderdeel van het arbeidsmarkt vraagstuk. Er is sprake van arbeidsmarkt krapte, terwijl er een aantal zware maatschappelijke opgaven liggen waar geschoold personeel hard nodig is.²⁹ Voor alle transities zijn vakmensen, voldoende geschoold personeel nodig. Dit betreft zowel duurzaam geschoelde mensen voor reguliere banen als ook geschoelde mensen voor nieuwe beroepen die door duurzaamheid ontstaan. Daarbij is van belang dat er voldoende leerlingen kiezen voor een bepaald beroep omdat ze zich zorgen maken over de toekomst (de aarde, de sociale omgeving). Er is behoefte aan (jonge) mensen die bewust zijn van de problematiek, hun eigen rol daarin en hun mogelijk bijdrage aan de oplossingen, zodat zij nu en in de toekomst actief een bijdrage aan de transitie naar duurzaamheid leveren.

Aandacht voor duurzaamheid binnen de meer praktische onderwijssoorten is extra van belang. Maar alles wat er in het funderend onderwijs (basis- en voortgezet onderwijs) al gedaan wordt, hoef je niet in beroepsonderwijs (mbo, hbo) te doen. Iedereen heeft belang bij zo vroeg mogelijk duurzaamheid onderwijs en het is voor iedereen relevant.

- vraag vanuit de jongeren (en maatschappij)

De vraag komt juist steeds meer vanuit de jongeren zelf en de behoeften die zij hebben voor hun leven nu en voor hun toekomst. Genoemd is: *'Er ligt een verantwoordelijkheid vanuit de overheid om dit te vervullen'*. De klimaatmarsen van scholieren en jongeren en de IPCC rapporten geven aan dat het nu het moment is om daar gehoor aan te geven, in samenwerking met elkaar.³⁰

In de interviews wordt het belang en de urgentie aangegeven vanuit de drie bovenstaande redenen. Door een van de geïnterviewden werd dit als volgt verwoord: *"Als we dit nu niet meegeven aan de volgende generatie, wat heeft de volgende generatie dan nog te winnen?"*

---

²⁹ KPMG onderzoek Transitie is mensenwerk (maart 2021): <https://open.overheid.nl/repository/ronl-59ef3968-8e2f-42c4-b4c7-60cff7aec722/1/pdf/rapport-transitie-is-mensenwerk.pdf>

³⁰ IPCC klimaatrapport (maart 2022): <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-ii/>

3.3.2 Internationale afspraken

De whole school approach is een concept dat internationaal en nationaal gebruikt wordt. Hieronder een kort overzicht

- **Education for Sustainable Development (ESD)**, Rio Earth Summit 1992. Nederland heeft toen al ingestemd om ESD in Nederland te realiseren, dit is uitgewerkt in diverse meerjarenprogramma's als Leren voor Duurzame Ontwikkeling, later DuurzaamDoor. (<https://www.duurzaamdoor.nl/thema/over-duurzaamdoor>)
- **Sustainable development Goals (SDG's)**, 193 landen van de VN waaronder Nederland hebben de SDG's met de ontwikkelingsagenda 2015-2030 vastgesteld. Het ministerie van Buitenlandse Zaken coördineert de realisatie in Nederland en stelt een landelijk coördinator aan. SDG4 richt zich op kwaliteitsonderwijs. Subdoel SGD4.7 betreft onderwijs over duurzaamheid. Het ministerie van OCW is coördinator van deze doelstelling (www.sdgnederland.nl).
- **UNECE Steering Committee on ESD**. De United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) heeft een stuurgroep voor ESD. De stuurgroep heeft een Strategy for ESD ontwikkeld, waar WSA een van de vier speerpunten is (de anderen zijn Quality Education for ESD; Digital Education ICT and ESD; Entrepreneurship, Employment, Innovation and ESD). Nederland is lid van de Stuurgroep. Het framework dat hier uitwerking aan geeft wordt vastgesteld in de ministers conferentie in Cyprus van oktober 2022. (<https://unece.org/esd-strategy>)
- **UNESCO**. UNESCO heeft een tijdens de wereldconferentie van Berlijn van mei 2021 de roadmap 'education for 2030' als framework for implementation on ESD aangenomen. Tevens is er een toolbox. Nederland was een van de 75 landen die op ministerieel niveau de Berlin declaration heeft geaccordeerd. De eerste lijn voor UNESCO ligt bij het ministerie van OCW (directie Internationaal) en de Nationale UNESCO commissie (NatCom), maar in de concrete uitvoering is veel 'gedelegeerd' aan de programma's LvDO en DuurzaamDoor. (<https://www.unesco.org/en/education/sustainable-development>)
- **EU Green deal**. Vanuit de Greendeal van Timmermans wordt er gewerkt aan een Framework for ESD, een green competences en is de climate education coaliton opgesteld. (<https://education.ec.europa.eu/focus-topics/green-education/learning-for-environmental-sustainability>)

Overige internationale verdragen met een educatieve opgave

- Ook andere internationale (UN) programma's en conventies kennen een educatieve 'opgave', bijvoorbeeld de Convention on Biodiversity (CBD), maar ook het Paris Agreement (Climate Change, IPCC) hebben een zgn. CEPA hoofdstuk (Communication, Education, Participation & Awareness) net zoals programma's als Man and Biosphere, Europarcs, UN Environment Programme (UNEP), maar ook programma's vanuit de meer sociale hoek, zoals **Global Education (GENE)** of **Global Citizenship Education**, en '**Earth Charter**'

Voorgaande internationale afspraken zijn afspraken die genoemd zijn in de gesprekken. Het laat zien dat er een kader en afspraken liggen om dit in Nederland verder vorm en invulling te geven. Er wordt aangegeven dat het goed is om internationale afspraken zichtbaar te houden in dit hele traject, met ministeries, andere overheden en de sectorraden.

3.3.3 Aansluiten bij onderwijs

Terwijl het belang en de urgentie wordt gevoeld, wordt er gewezen op de hoge werkdruk binnen het onderwijs en het gevaar van overbelasting. Er moet geredeneerd worden vanuit het onderwijs, en worden geschakeld met wat er in het veld gebeurt. Draagvlak/ motivatie vanuit het onderwijs wordt cruciaal geacht. Scholen hebben meer belangrijke thema's 'op hun bordje', zoals gelijke kansen, burgerschap, gezondheid, om leren gaan met geld en de digitale samenleving etc. etc.,. Het onderwijs kan niet alles oplossen.

Ter bescherming van het onderwijs en om de kans van slagen te vergroten moet bij de implementatie/ uitwerking van een aanpak voor duurzaamheid in het onderwijs, (1) het onderwijs ontlast worden, (2) goed naar de onderwijsbehoeften geluisterd worden en (3) goed ingespeeld worden op vernieuwingen. Het is goed dat er bottom-up iets georganiseerd wordt om docenten en leerlingen te ondersteunen in hun oproep, maar ook top down moet dit gebeuren op een manier waar sectorraden en schoolleiders zich in herkennen en erkennen. De behoefte en het leerproces van leerlingen en de behoefte van docenten moeten centraal staan.

Er wordt getwijfeld aan de vorm van een programma (zie volgende blokje 'Een programma Duurzame School, parallel aan de Gezonde School?'). Met een nieuw programma zou de rijksoverheid komen met iets wat weer extra is voor scholen, dat is niet wenselijk. Ook de timing is niet optimaal. De werkdruk is al te hoog, onder andere gezien het lerarentekort en de extra werkdruk in verband met corona. Het huidige duurzaamheidsaanbod is versnipperd. Een versnipperd aanbod leidt tot extra druk bij scholen en verbindingen tussen de diverse thema's zijn lastig te maken. Er moet voorkomen worden dat iedereen los het onderwijs blijft benaderen. Als het goed samengebracht en ondersteund wordt, dan zou dat tot minder druk op het onderwijs moeten leiden. Het onderwijs heeft meer baat bij het aanbrengen van een focus. Zorg dat je dingen eenvoudiger maakt, stroomlijnt en combineert en er meer continuïteit ontstaat.

Daarnaast vraagt duurzaamheidsonderwijs om verbinding tussen de verschillende thema's, een holistische benadering. Duurzaamheidsonderwijs vraagt ook vakoverstijgende vaardigheden, zoals systeemdenken en afhankelijkheden kunnen zien, zodat er goede afwegingen gemaakt kunnen worden (zie blokje modulair in paragraaf Inhoud van duurzaamheid in het onderwijs).

Een programma Duurzame School, parallel aan de Gezonde School?

Aangegeven werd in één gesprek dat het programma Gezonde School een relatief hoge overhead heeft met een bereik van minder dan 20% van de scholen. Met overhead worden hier de kosten van programmamanagement, werving van scholen en communicatie bedoeld). Anderen gaven aan dat veel meer scholen in de loop der jaren meegedaan hebben en gebruik maken van de beschikbare materialen. Het lange termijn effect versus inzet en kosten van een programma is lastig meetbaar als het gaat om onderwijsprogramma's.

Daarnaast is een programmatische aanpak kwetsbaar, het is lastig inpasbaar gezien het al volle onderwijsprogramma, de werkdruk en corona. En er is nooit garantie dat er na vier jaar weer een vervolg komt.

Samenvoegen van de twee programma's (de Gezonde School en de Duurzame School) brengt het risico met zich mee dat het een waterhoofd wordt, te veel onderwerpen in één programma leidt voor scholen tot minder duidelijkheid wat het programma omvat en landelijk zijn er meer partijen die mee praten (onderzoek 'Naar een programmatische aanpak voor natuur, milieu en duurzaamheid op

scholen')³¹. In de communicatie naar scholen zou moeten worden uitgestraald dat de verschillende programma's³² verbonden zijn.

Het is altijd goed om elementen uit een succesvol programma over te nemen, maar het is ook belangrijk om daarbij te kijken naar in hoeverre het aansluit bij wat je voor ogen hebt. Het gaat om het doel, niet om het kopiëren van de programma's. Gewezen wordt op het belang van vraaggestuurdheid vanuit school hierin. Zorg dat je bij een behoefte of vraag vanuit het onderwijs dingen doet om overzicht te bieden. De overheid moet een ondersteunende, faciliterende rol spelen.

VWS (coördinerend ministerie van Gezonde School) adviseert om de Gezonde School en Duurzame School gescheiden te houden, maar wel te zorgen voor nauwe afstemming en met elkaar meedenken. VWS wordt graag erin meegenomen, als er gewerkt wordt richting een platform. VWS vindt het interessant om te kijken wat de koppelingen zouden kunnen zijn tussen wat er georganiseerd wordt wat betreft duurzaamheid in en om de school en de Gezonde School. Daarnaast zien zij zeker meerwaarde om te kijken hoe de schoolomgeving, zoals een groen schoolplein, verbonden kan worden met de inhoud van het onderwijs. En hoe de kennis vanuit hun betrokken organisaties beter bij de scholen komt.

3.3.4 Landelijke Kaders/ bestaande structuren

Nieuw curriculum

Het ministerie van OCW is bezig met het nieuwe curriculum. Eén van de redenen van het curriculum traject is dat de hoeveelheid aanbod niet goed werkt, maar er is wel een maatschappelijke behoefte. Is het huidige curriculum nog wel bij de tijd? Scholen zijn zoekende hoeveel aandacht ze aan wat moet geven.

Het is het meest zuiver om aandacht te geven aan een onderwerp via het curriculum. OCW geeft aan dat het primaire sturingsinstrument het curriculum is. Dit is de structuur van het onderwijs waarvoor lesmaterialen ontwikkeld worden, docenten in opgeleid worden, examens en toetsen op gemaakt worden en de inspectie op controleert. Het nieuwe curriculum dat ontwikkeld wordt (curriculum.nu) biedt daarin de juiste handvaten.

Duurzaamheidsonderwerpen zouden een plek moeten krijgen in de les zelf, in bestaande vakken. Duurzaamheid moet meer vanuit een directe verbinding georganiseerd worden en niet als een bijkomend vak.

Tegelijkertijd werd in de gesprekken ook geconstateerd dat het curriculum het formele lesprogramma betreft en daarmee het minimum betreft waar een school aan moet voldoen. Voor de ring eromheen is een programma juist goed, zodat scholen modulair allemaal dingen extra op kunnen pakken.

Er wordt echter door respondenten ook aangegeven dat het curriculum nog lang gaat duren en dat 'we' daar niet op moeten wachten (vaststelling in de Kamer, uitwerking door SLO,³³ uitwerking door

³¹ Onderzoek RIVM en SME in opdracht van ministerie van IenW (2021) https://bronnen-voor-nme.nl/images/20200805_Rapportage_Verkenning_Natuur_mileu_en_duurzaamheid_scholen.pdf

³² Op dat moment -begin 2022- was de gedachte dat er een programma Duurzame School zou komen. Na dit onderzoek naar dragvlak bij het onderwijs en overheden is dit niet waarschijnlijk.

³³ SLO= Stichting Leerplan Ontwikkeling. SLO is het landelijk expertisecentrum voor het curriculum. SLO is door OCW als partij aangesteld om deze rol te vervullen.

educatieve uitgeverijen in methodes en daarna aanschaf door scholen kost al gauw zes jaar). Er worden ook enkele vraagtekens gezet bij hoe 'uitgebreid' duurzaamheid in het nieuwe curriculum verankerd wordt.³⁴ Daarom hebben we dwarsdoorsnijdend misschien een ander initiatief nodig dat duurzaamheid binnen het onderwijs aan de orde stelt. Daarin kan ook prioriteit gelegd worden bij enkele thema's, zoals klimaat.

Dit neemt niet weg dat OCW al in de voorbereiding stappen kan zetten die toch geïmplementeerd moeten worden. OCW staat er open voor om dit te verkennen. OCW kan niemand iets verplichten, naast de kerndoelen, dit zou ook niet zuiver zijn.

Burgerschap

Sinds 1 augustus 2021 is de Wet voor burgerschapsonderwijs op basisscholen en middelbare scholen ingegaan. Deze wet heeft als doel dat alle scholen leerlingen kennis en respect bijbrengen over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Er is hier een ondersteuningsstructuur voor opgezet. Scholen hebben een opdracht en daar moet OCW hen in ondersteunen.

Meerdere partijen noemen dat het interessant is om te verkennen of er een combinatie te organiseren is van duurzaamheid met burgerschap. Ze kunnen dicht tegen elkaar aan liggen, binnen burgerschap wordt er ook gewerkt aan een link naar duurzaamheid.

LEA

VNG is samen met SDG Nederland al met een aantal partijen bezig om te kijken of er slagen gemaakt kunnen worden met SDG's in het onderwijs. Hieronder vallen ook een aantal campagnes, zoals een SDG-actiedag en de Dag van de Duurzaamheid in het onderwijs. VNG -internationaal is met een NGO bezig met een pilot in 12 gemeenten om via de lokale educatieve agenda (de LEA³⁵) de SDG's/ Global Goals meer structureel in het onderwijs te krijgen. De kracht van deze aanpak zit in lokaal-regionaal eigenaarschap. De Global Goals worden gefaseerd ingevoerd in het curriculum, waarbij de gemeente ondersteunt bij het organiseren in de ketenregie. Kanttekening bij de LEA is dat dit overleg zich niet richt op de onderwijsinhoud buiten taal en rekenen.

Kansengelijkheid

Zeker bij de scholen die op wat meer achterstand staan, die veel moeten investeren om kansen-ongelijkheid te voorkomen, zullen de prioriteiten anders liggen. Het kunnen investeren in duurzaamheid kan ook het werken aan gelijke kansen omvatten. Het is belangrijk dat duurzaamheid bij alle leerlingen en alle niveaus terecht komt, dat het niet alleen bij het 'hogere' segment (havo/vwo en hbo/wo) zit, maar bij elke vorm van onderwijs terecht komt.

Dit is belangrijk in het kader van inclusiviteit en diversiteit: onafhankelijk van waar je vandaan komt moet dit toegankelijk zijn, op elke school. Gelijk voor iedereen, is ook in lijn met de Europese trend: 'just transition'. We moeten voorkomen dat duurzaamheid een elite-onderwerp wordt, het is voor iedereen belangrijk om mee te doen en bij te dragen. De ondernomen jongerenactiviteiten (op klimaat/ duurzaamheid) komen toch vooral van de theoretisch opgeleide jongeren. Zo komt Youth for

³⁴ Inmiddels is na [de behandeling in de Tweede kamer van 6 april 2022](#) duidelijk dat focus wordt gelegd op vernieuwing van de basis, dus taal en rekenen. Met daarnaast ook ruimte voor Burgerschap en ICT.

³⁵ De LEA staat voor Lokaal Educatieve Agenda en is een verplicht jaarlijks overleg tussen Gemeenten, schoolbesturen en partners (in ieder geval betreffende de voorschoolse educatie) over het voorkomen van segregatie in het onderwijs, het bevorderen van integratie, het bestrijden van onderwijsachterstanden, en toelating en inschrijving.

Climate³⁶ uit gymnasia. De meer praktische onderwijssoorten moeten ook meegenomen worden. Dit is zeker ook van belang vanwege het arbeidsmarktverhaal. We hebben ook veel vakmensen nodig.

Onderwijshuisvesting

Onderwijshuisvesting is een dermate politiek gevoelig onderwerp door de vele verouderde gebouwen, lage budgetten voor het onderhoud van de schoolgebouwen en gezondheidsvraagstukken zoals ventilatie, dat het een blokkade kan zijn voor een gezamenlijke aanpak van duurzaamheid in het onderwijs. Ten aanzien van de schoolgebouwen adviseren de respondenten om te kijken waar de win-win situatie zit en waar de Whole School Approach (WSA, zie bijlage VII) kan bijdragen aan of het versnellen van verduurzaming onderwijshuisvesting en het onderwijs samen. De ambitie van duurzaamheid in het onderwijs moet niet 'belast' worden met de politieke discussies over onderwijshuisvesting.

Wat betreft onderwijshuisvesting in relatie tot duurzaamheid in het onderwijs zou het vooral kunnen gaan over het maken van de verbinding: hoe gebruik je het gebouw, hoe zien het gebouw en de omgeving eruit en wat heb je eraan als kind? Kijk naar de link met onderwijsinhoud in de methoden, is het advies.

Het zou echter wel goed zijn als schoolgebouwen de koppeling met het onderwijs meenemen wanneer verduurzamingsmaatregelen worden aangebracht op school.

3.3.5 Ondersteuning

Gezamenlijk platform?

Er wordt aan gedacht om de betrokken departementen samen op te laten trekken, waarbij een coördinerende rol gepakt wordt richting het onderwijs, zodat het (alle informatie, initiatieven, programma's, projecten) beter gestroomlijnd wordt voor het onderwijs (eenvoudiger).

Een gezamenlijk platform of programma, hoe vorm te geven?

Respondenten constateren dat er al veel gebeurt aan duurzaamheid in het onderwijs vanuit afzonderlijke vakken, projecten en activiteiten. Het telt echter onvoldoende op voor leerlingen als het gaat om vraagstukken als klimaat en duurzaamheid. Vragen die respondenten opwierpen zijn:

- Kunnen overheid en onderwijs samen kijken of dat beter aan elkaar gekoppeld kan worden en hoe dat uitgewerkt kan worden?
- Kan de intrinsieke motivatie om aan duurzaamheid in het onderwijs bij te dragen gestimuleerd worden?
- Hoe zorgen we dat de focus blijft op wat er op dit moment gevraagd wordt aan de scholen, met aanvullend hoe er al wel goede initiatieven ondersteund kunnen worden. Kan er al worden voorgesorteerd op het nieuwe curriculum om dit voor het onderwijs makkelijker te maken?
- Een programma dat helpt om dingen in het curriculum te ondersteunen om daar invulling aan te geven, is de meest kansrijke optie, aldus OCW. Hoe zou dat vorm kunnen krijgen?

Meerdere partijen noemen de optie van het gebruikmaken van bestaande structuren en bouwstenen (zoals Eco-Schools, Wikiwijs en meer in algemene zin: kennisdelen, goede voorbeelden opleiding,

---

³⁶ Youth for Climate is een stichting die diverse acties organiseert om bij te dragen aan de klimaatdoelen en die de klimaatproblematiek onder de aandacht brengt van onder jongeren. En zij gaan in gesprek met politici en andere organisaties over klimaatkwesties.

nascholing, ondersteuning, financieringsbronnen). De bestaande structuren en bouwstenen moeten een impuls krijgen zodat scholen er iets aan hebben. Goede voorbeelden kunnen gedeeld worden. Kunnen de verschillende ministeries dit bij elkaar brengen zodat iedereen er op een makkelijke manier bij kan? Meer structureren, niet opnieuw ontwerpen. Als een docent nu gaat zoeken op duurzaamheid, komt er heel veel naar voren, het is een lastige weg die zij hierin moeten nemen. Dit moet bij het onderwijs onderzocht worden, waar zij wensen en behoeften hebben, passend bij de drukte ook van corona.

Verdere ondersteuning

Wat nodig is, is ondersteuning in lesmateriaal, projecten, vakoverstijgende projecten en kennis, en hoe de ervaringen hiermee gedeeld kunnen worden. Competenties van docenten zijn daarin belangrijk, wat vraagt om ondersteuning om deze vaardigheden verder te ontwikkelen, passend bij duurzaamheid in het onderwijs. Moet de begeleiding vooral gericht worden op wat voor school wil je zijn? Daarin moeten we de helpende hand bieden, om in alle hoofden te komen.

Signalen vanuit het Nederlands Instituut voor Biologen (NIBI)³⁷ zijn dat zeker in het basisonderwijs de vakinhoudelijke kennis beperkt is (docenten hebben daar vooral kennis over pedagogische ontwikkeling, rekenen en taal). Voor hen is het wel heel handig om een vraagbaak te hebben, die de weg kan wijzen. Of die de school kan helpen om met duurzaamheid aan de gang te gaan.

Lokale partners moeten betrokken worden om de scholen te ondersteunen, omdat zij dicht op de scholen zitten. Scholen moeten echter op zoveel verschillende thema's ondersteund worden, dit zouden niet dezelfde adviseurs kunnen zijn. Er zijn circa 140 NME-centra³⁸, de grootte, Maar zijn rol van het centrum en kwaliteit verschilt. Op dit moment, begin 2022 zijn zij niet allemaal competent om een begeleidingsrol op zich te nemen. Daar ligt een uitdaging, met zowel behoefte aan extra capaciteit als een scholingsbehoefte/ -noodzaak. Hiervoor is ook bestuurlijk commitment nodig vanuit rijksoverheid en gemeenten.

In het programma Gezonde School zijn de Gezonde School Adviseurs vanuit de GGD's de begeleiders van de scholen. In het programma Jong Leren Eten verzorgen GGD en NME samen de makelaarsrol om de scholen te ondersteunen. Als we die parallel doortrekken dan zouden de NME-centra de ondersteuning van duurzaamheid kunnen verzorgen. In bijna alle gesprekken werd het als logisch gezien om de bestaande infrastructuur daartoe te gebruiken. Je zou willen dat scholen op dit gebied een NME-consulent hebben die getraind is. Die met een lokaal programma aan kan sluiten op de methoden die de school gebruikt, buitenschoolse lessen kan aanbieden om het programma mee te verlengen en die het geleerde in de praktijk kan brengen. Er moet dan een investering komen, bijvoorbeeld zoals bij de RES (Regionale Energiestrategie) of RAS (Regionale klimaatadaptatiestrategie) waarin per regio gewerkt wordt.. Je kan in 25 regio's mensen trainen hiervoor. Nu is de RES een bottom-up strategie met veel partners en betrokkenen uit de samenleving, in die zin gaat de vergelijking niet helemaal op, maar de gedachte om vanuit een 25-tal regio's te werken met gezamenlijke kwaliteit kan wel overgenomen worden.

---

³⁷ Er zijn vakverenigingen zoals Nederlands Instituut voor Biologen [NIBI], Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap [KNAG], Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken [VECON] die in nauw contact staan met de vakleerkrachten.

³⁸ NME-centra= Natuur- en milieueducatie centra, dit is een bundeling van de ca 140 centra. NME centra zijn gemeentelijke diensten of stichtingen die gesubsidieerd worden door gemeenten. Soms hebben de centra andere namen zoals duurzaamheidscentra of stadsboerderij. De centra ondersteunen de scholen met lesmaterialen en activiteiten. GDO (=Vereniging Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling) is de koepelorganisatie van de NME-centra.

In de pilot om duurzaamheid te verbinden met de LEA geldt ook dat een NME-centrum goed ondersteuning kan bieden. De kracht zit in lokaal-regionaal eigenaarschap.

Als je de rol van de NME-centra als ondersteuner wilt versterken met een regionale afstemming, dan is ook van belang dat de training van de mensen die het gaan uitvoeren breed is. Denk daarbij aan het kennen van de onderwijsmethoden; aan de duurzaamheidsvraagstukken en onderlinge verbondenheid van de thema's maar ook aan specifieke thema's. Voor het thema water werd er bijvoorbeeld aangegeven dat er een goede samenwerking met de educatiemedewerkers van de waterschappen moet worden opgebouwd/uitgebouwd.

Bij de NME-centra en waterschappen en misschien andere organisaties is er veel kennis aanwezig. Vragen die daarbij opkomen zijn: Zou je een infrastructuur kunnen maken van een online loket en dat je per regio af kan stemmen wie de vragen kan beantwoorden? Moet het een aparte functie worden of kan het via een samenwerkingstool vorm gegeven worden? Kunnen bestaande netwerken, zoals van de klimaatbestendige stad, opengesteld worden voor het onderwijs? Kunnen de ondersteuningsnetwerken vergroot worden met bijvoorbeeld (thema-)ambassadeurs?

Ministeries en ook VNG-internationaal en de Unie van Waterschappen zien dat er een vorm van ondersteuning van de scholen noodzakelijk is. Men kan zich goed voorstellen dat gemeenten dit in bredere zin moeten uitdragen, willen we dit implementeren. De VNG (onderwijshuisvesting) geeft echter aan dat het voor NME toch primair aan gemeenten zelf is of ze daar in willen investeren of niet.

Erkende interventies

Voor met name het primair onderwijs, maar voor de andere onderwijslagen ook wel, geldt dat er veel verschillend lesmateriaal aangeboden wordt. Zoals EZK aangeeft: "De scholen hebben hierbij een hulpvraag: een overzicht of toets met objectieve criteria, opgesteld door een onderwijskundige en inhoudelijk-kundigen die het kaf van het koren scheiden en die het materiaal aan laten sluiten op de leeftijd van de leerlingen." Bijvoorbeeld een tabel voor SDG's waar scholen kunnen zien: onze school is daar aan toe, dan kunnen de leerlingen dit oppakken.

Erkende interventies en een databank werken voor scholen om het kaf van het koren te scheiden en zorgen voor een overzicht aan scholen wat er aan aanbod is. Daarbij is het wenselijk dat een dergelijke tabel of database ook via de voor het onderwijs bekende structuren wordt aangeboden in plaats van weer een eigen structuur per onderwerp. De aansturing van de NME centra en de database van Wikiwijs zijn dan bruikbare instrumenten.

Je kan bij duurzaamheid (nog) niet spreken van gevalideerde of gecertificeerde interventies. Maar er zijn wel materialen en activiteiten waar docenten graag gebruik van maken omdat zij merken dat het werkt. Hiertoe horen ook lesmaterialen, projecten en activiteiten die regionaal toegepast worden.

We moeten ons ervan bewust zijn dat er andere criteria nodig zijn voor duurzaamheidsinterventies dan wanneer je naar gezondheid kijkt. Duurzaamheid heeft ook eigen kwaliteitscriteria, van GroenGelinkt, en die doen niet onder voor de eerste fase van RIVM Gezonde School. Deze kwaliteitscriteria gaan op pedagogiek en didactiek verder dan Gezonde School, aldus LNV.

De erkende interventies van het RIVM kennen verschillende niveaus, zoals 'Goed beschreven', 'Goed onderbouwd' of 'Sterke aanwijzingen effectiviteit'. Het behalen van de erkenning 'Goed beschreven' is een eerste stap om tot effectieve interventies te komen. Deze methode is een goede manier om daarin

een slag te maken, om te zorgen dat goede interventies zich ontwikkelen, en zich verder blijven ontwikkelen.

Werken met interventies werkt twee kanten op: het zorgt voor een goed overzicht voor de scholen en aanbieders zorgen dat hun interventie erkend wordt en werken dus aan de kwaliteit van hun interventie.

Rol overheid:

Het Ministerie van OCW biedt het kader en de structuren voor het onderwijssysteem. Wat de overheid vanuit de andere ministeries en de andere overheden verder moet doen, zo geven verschillende respondenten aan, is enthousiasmeren, faciliteren, maatwerk en ondersteuning bieden, waardoor scholen kunnen kiezen wat het beste bij hen past.

Er wordt geadviseerd een gezamenlijk budget op te zetten voor duurzaamheidseducatie bij de Pabo's en lerarenopleidingen. Het begint bij de Pabo, daar wil je docenten trainen. Gemeenten kunnen via de LEA samenwerking zoeken met het onderwijs, scholen motiveren om duurzaamheid te koppelen aan burgerschap en samen bouwen aan regionale ketenregie.

3.3.6 Inhoud van duurzaamheid in het onderwijs

Breedte/ term duurzaamheid

Kinderen hebben een goed afwegingskader nodig voor alles wat er op hen afkomt. Dit zijn zowel goede dingen als verkeerde dingen waarvan jongeren moeten leren om deze onderling af te wegen. Mede daarom moet duurzaamheid in het onderwijs niet beperkt blijven tot alleen ecologische aspecten, zo is de breed gedragen mening van respondenten (EZK, IenW, OCW, BuZa, UvW hebben dit specifiek genoemd). Dit sluit ook aan bij het beeld dat duurzaamheid geen apart vak moet worden, maar in alle onderwerpen en vakken aandacht moet krijgen, OCW benadrukte dit vooral.

Duurzaamheidsonderwijs ligt voor de vele onderwerpen bij verschillende ministeries (zie bijlage VI), waardoor er regie op nodig is, zeker omdat VN (UNECE en UNESCO) en EU er ook mee bezig zijn. De 17 doelstellingen uit de SDG's moet hier een kompas voor zijn. De verschillende SDG's zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en kunnen dus ook binnen het onderwijs niet los van elkaar gezien worden. Bij scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken vragen onderwerpen zoals veiligheid, voldoende maaltijden van de leerlingen, leerachterstanden of het lerarentekort vaak meer aandacht dan bij andere scholen. Energiegebruik of watergebruik kan dan een lagere prioriteit hebben. Door te werken met de 17 SDG's is er ook aandacht voor de sociale onderwerpen en kan je de sociale onderwerpen verbinden met de ecologische, de ruimtelijke en economische onderwerpen. In dat geval omvat duurzaamheid aandacht voor versterking van weerbaarheid, bestaanszekerheid, gelijke kansen en gezondheid.

Internationaal heeft Nederland ingestemd met het realiseren van de Whole School Approach (WSA) en de SDG's in ons land. Aan de hand van de SDG's krijgen scholen een palet aan thema's, via de WSA zit je, naast het curriculum, ook in de organisatie van de school, waarbij ook het gebouw, dak en schoolplein betrokken worden. Met de WSA kan de verbinding van het onderwijs met gebouw, bedrijfsvoering en de omgeving versterkt.

Er wordt echter ook gewaarschuwd voor een te grote omvang van onderwerpen die eronder geschoven worden, onder andere omdat ieder onderwerp zijn eigen doelgroep, netwerk en

informatiebehoefte heeft. En als het begrip te breed wordt, dan verdwijnt het mogelijk weer in die breedte. Een voordeel van duurzaamheid als kapstok is dat scholen meer overzicht en toegankelijkheid krijgen, maar wordt de koppeling met thema's zoals water dan wel goed gelegd?

Genoemd werd als optie dat je er een aantal speerpunten uit haalt: waar is nu behoefte aan en begin dan daarmee. Waar er energie voor is, waar scholen (of gemeenten) voor willen lopen, start daarmee. Daarna kan je altijd nog andere thema's toevoegen, modulair thema's (zie paragraaf Modulair?) aan hangen.

Whole School Approach (WSA)

WSA zorgt voor een goed platform, waarmee interventies met goede kwaliteit bij de scholen kunnen komen, aldus LNV. We willen niet zomaar 'uurtjes kennis der natuur', maar de context van dat uurtje moet in verbinding staan met de school. Dus niet waarover ze les geven, maar ook hoe ze les geven. WSA biedt een grote kans op systeemdenken en het bieden van kwaliteitsonderwijs, waarbij 'duurzaam' de casuïstiek biedt.

Er moet breder gekeken worden naar de school als organisatie: 'practice what you preach'. Dit heeft ook een opvoedende betekenis richting je leerlingen. Belangrijk is wat de school uitstraalt: duurzaamheid in relatie tot wie die school is, hoe ze met ouders omgaan, werkt de school samen met een NME-centrum, is er wel of geen groen schoolplein? Groene schoolpleinen helpen bijvoorbeeld ook bij het voorkomen van pestgedrag. En dit is vervolgens weer onlosmakelijk verbonden met de competenties van docenten.

Het gaat om bredere vorming van de leerlingen, dat ook valt onder de opvoedkundige taken van de school. Het is een cultuurverandering als scholen duurzaamheid als onderdeel van die brede vorming gaan invullen. WSA is een goede onderlegger voor zo'n programma, ook omdat dat internationaal is omarmd en omdat het ook geborgd wordt in de visie van de school en in het curriculum.

Modulair?

Er werd verschillend geadviseerd over hoe de verschillende thema's aan te bieden.

- Er wordt geadviseerd op duurzaamheid **niet te modulair** per thema te werken, omdat de SDG's afhankelijk zijn van elkaar en juist deze afhankelijkheid/ relatie moet niet verloren gaan. Een meerwaarde moet juist zijn dat je samen dingen verbindt. Duurzaamheid vraagt om een systeemdenken, zodat jongeren het complexe systeem kunnen begrijpen, afwegingen kunnen maken tussen alle thema's die afhankelijk zijn van elkaar. En één noemer (de SDG's) maakt dit overzichtelijker.
- Er wordt ook geadviseerd duurzaamheid **juist wel modulair** per thema aan te bieden, omdat duurzaamheid een (te) breed onderwerp is. Je kan niet in één keer alle SDG's aan de orde stellen, je moet het opbouwen. Bijvoorbeeld door de SDG's in ringen te zien en te beginnen bij wat het meest dicht bij de beleving van de kinderen ligt. Daarom werd voorgesteld om met enkele prioritaire thema's te beginnen. Maar anderen die voor een modulaire aanpak waren, waren juist wel voor de breedte maar dat de keuze bij de school ligt welk thema/ module zij oppakken.

Verplichten of keuzevrijheid?

Er is consensus over dat een aanpak van duurzaamheid in het onderwijs uit moet gaan van vraaggestuurd werken, de scholen de keuze te laten en van daaruit de scholen te laten bouwen: zorg dat het vraaggestuurd is, breng dingen bij elkaar, geef scholen de mogelijkheid om daar keuzes in te

maken. Scholen hoeven ook niet verplicht te worden om alles te doen. Scholen doen ook al heel veel, maar hebben misschien niet in de gaten dat er ook een link is naar duurzaamheid met wat ze al doen. Wat we kunnen doen is daarin ondersteunen, die linkjes leggen, daarop aansluiten.

Bij het programma de Gezonde School beginnen de scholen vaak met makkelijkere thema's. Maar omdat ze dan wel gelijktijdig ook een coördinator Gezonde School aanstellen, zo wordt het bredere thema al beter in het beleid verankerd. Dus een eerste stap (ongeacht welke) zorgt al dat het meer structureel in school komt. De begeleider Gezonde School stimuleert dat ook. Dus de insteek om vraaggestuurd te werken aan duurzaamheid, zodat scholen kleine stapjes kunnen zetten is een goed werkende aanpak, want een kleine stap is voor de school al een grote stap.

Ook werd genoemd om 'het programma' over alle onderwerpen te laten gaan, een basisprogramma waar vandaan gewerkt wordt, een leerroute opgebouwd naar leeftijd. Hierbij moet zeker maatwerk mogelijk zijn voor de scholen, maar hier moet wel een zekere volgorde in geadviseerd worden, anders wordt het erg versnipperd.

Jongeren

Jongerenparticipatie wordt belangrijk geacht. Jongeren laten zich ook steeds beter horen en zijn relevante stakeholders. De jongeren geven aan dat zij duurzaamheid missen in het onderwijs. Jongeren zijn ontevreden, want het gaat bijna niet over klimaat in de dagelijkse lespraktijk. Zij geven het signaal af dat het niet goed zit. Je ziet dat daar het werkveld ook in achter loopt, het zijn juist de jongeren die daarin verder zijn. Niet vanuit school maar vanuit de wereld waar ze in opgroeien. De jongeren klimaatmarsen (en IPCC rapporten) geven aan dat het nu het moment is om daar gehoor aan te geven in samenwerking met elkaar.

Jongeren doen actief mee in de samenleving, jongeren staan al in de samenleving. Instrumenten als stakingen en rolmodellen moeten ook een plek krijgen. EZK wordt regelmatig bevraagd of leerlingen een stem krijgen om klimaat-/duurzaamheidsveranderingen van de school in het schoolbeleid mogelijk te maken. Jongeren die nu in het onderwijs zitten, wil je ook een instrument/ stem geven. Deze leerlingen moeten dit op kunnen pakken binnen het huidige curriculum.

Daar waar de SDG's het kompas zijn, zijn de jongeren de thermometer: hoe loopt het nou en hebben zij er ook ideeën over? Respondenten zouden het mooi vinden als de jongeren een grotere rol gegeven kan worden, dit zou een uitgangspunt voor een aanpak kunnen zijn. Bijvoorbeeld door scholen Eco-teams of green offices te laten instellen. Duurzaamheidsonderwijs kan ook een middel zijn om polarisatie onder jongeren tegen te gaan. Als leerlingen hun recht om zich uit te spreken leren zien en leren hoe zij dat moeten doen, dan is daar een directe link met democratie, burgerschap en jongerenparticipatie, zo signaleert BZK. Als dat goed verloopt, dan leren zij daarin hun eigen mening te vormen, waardoor zij minder gevoelig zijn voor een hype in de media of populisme.

Educatieve vorm

Er werden ook tips gegeven over de vorm van duurzaamheidsonderwijs:

- Wisselwerking abstract en concreet is heel belangrijk en waardevol om te zorgen dat het echt impact heeft. Kinderen krijgen op steeds jongere leeftijd een belangrijke rol in de wereld, dus inzetten op duurzaam gedrag, en jongeren en samenleving met elkaar verbinden zijn belangrijk. Als jongeren goed gedrag aanleren hoeven ze ook geen ongewenst gedrag af te leren.

- Kijk naar de beleving en het gedrag van het kind, wat breder is dan basislesjes, en zet het leren centraal, passend bij het leeftijds-/ leerniveau.
- Kinderen maken zich echt zorgen om de toekomst, dus je wilt de kinderen ook handelingsperspectief bieden.
- Het moet een funfactor bevatten, dan werkt het! Het is van belang dat leren leuk is en nieuwsgierig maakt.
- Het moet motiverend zijn, de pedagogiek van de hoop. Je moet kinderen wel meenemen in de (toestanden in de) wereld, maar dan wel op een manier die begrijpelijk en motiverend is voor de kinderen. 'Dit vergeten we nog wel eens'.
- Je wilt het thema verweven in de bestaande vakken. Het beter samen laten gaan, in plaats van erbovenop leggen, is bij uitstek wat je wilt bij natuur-inclusief, geen apart hoekje in het curriculum.
- Onderwerpen zoals circulaire economie kan je via leren repareren en hergebruik heel concreet maken voor iedereen.

3.3.7 Onderwijsniveaus/ doelgroep

Gekeken is naar een eventuele focus of start bij één of juist meerdere sectoren binnen het onderwijs. Er wordt aangegeven dat PO waarschijnlijk het meest overladen is qua werkdruk. Veel thema's willen bij één docent/ één school al hun materiaal kwijt. Daarom zou het misschien verstandiger zijn om te starten bij het VO?

Het mbo is met name interessant in verband met de aansluiting met de arbeidsmarkt. Er gebeurt al veel binnen het mbo. De MBO Raad heeft de SDG's ook omarmd. Daarnaast moet er binnen het mbo nu structureel gekeken worden naar circulaire economie, bij vormgeving en onderhoud van opleidingen. Binnen OCW merken ze dat dit thema ook breder wordt getrokken.

Er wordt door enkele respondenten geadviseerd om te starten met de *coalition of the willing*, met scholen en schoolbesturen (en gemeenten en waterschappen) die enthousiast zijn een beweging mee op gang brengen. Kleine stapjes maken is een heel mooi resultaat, dat is al een grote stap. Er zijn scholen nodig die een goed voorbeeld geven, die laten zien wat het oplevert als je hier stappen in maakt.

3.3.8 Betrokkenheid partijen

De verschillende departementen zijn op verschillende dossiers bezig met duurzaamheid met een link naar onderwijs. In bijlage VI is een beeld opgenomen van de dossiers per ministerie. Dit is geen uitputtende lijst, maar het geeft wel een beeld van de versnippering aan onderwerpen die met het onderwijs te maken hebben en van waaruit het belangrijk gevonden wordt dat die onderwerpen in het onderwijs een plek krijgen.

In onderstaande tabel is een compact overzicht gegeven van de reacties van gesprekspartners over mogelijke betrokkenheid bij duurzaamheid in het onderwijs. Omdat dit onderzoek voorafgaat aan een plan hoe we een aanpak kunnen inrichten, is het voor gesprekspartners uiteraard nog niet mogelijk om een bindend commitment af te geven.

Ministerie	Thema's	Betrokkenheid
IenW:	Afval, circulaire economie, water en	IenW Circulaire Economie zit met een hele beperkte begroting. Inhoudelijk staat IenW er echt achter om

Ministerie	Thema's	Betrokkenheid
	milieu. Ook mobiliteit en duurzaam inkopen/ bedrijfsvoering	duurzaamheid en circulaire economie meer aandacht te geven in het onderwijs, maar financieel is het heel lastig vanuit de directie. Daarom is het goed om in gezamenlijkheid met alle ministeries wen andere overheden te kijken wat men samen voor elkaar kan krijgen. Goed dat er een plan komt, met verschillende scenario's: een ideaal scenario en haalbaar scenario.
BZK	Bouw en Energie: verduurzamen van gebouw	De inzet op verduurzaming gebouwen kost veel tijd en capaciteit intern, dus dit onderzoek heeft geen prioriteit. Vanuit Bouw en Energie geen mogelijkheden om hier middelen voor te reserveren. Bij BZK zijn er nog wel werelden te winnen als het om draagvlak gaat. Komt door drukte, er liggen veel ambities, dit raakt dan ondergesneeuwd in ambitie.
LNV	Gezonde voeding, biodiversiteit	LNV is enthousiast om aan te haken. De minister vindt het belangrijk, maar er zijn vanuit de directie natuur nauwelijks financiën voor. Daarom is het nodig om te weten wat het gaat inhouden, kosten en wat het gaat opleveren? Wat is het bewijsbare rendement?
EZK	Arbeidsmarktvaagstuk	EZK ziet het belang. Scholing is een onderdeel van het bredere arbeidsmarktvaagstuk. Het actieplan groene banen is een vehicle om aandacht te vragen voor scholing, een logische plek. Voor verdere stappen moet eerst helder worden wat de precieze implicaties zijn, wat we precies willen doen en wat de financiële consequenties zijn. Er is beperkt budget voor jongeren en dit budget is geormerkt. Zelf werken we veel samen met het RIVM en KNMI. Dat soort inzet, investering, kunnen we ons relatief makkelijk aan committeren dat we daar graag aan meewerken, en inhoudelijke expertise kunnen leveren.
VWS	Gezonde School	VWS wordt graag betrokken. Kunnen we gezamenlijk optrekken als er vanuit platform wordt gewerkt/ gedacht, kijkend naar de schoolomgeving? De Gezonde School richt zich ook op de fysieke inrichting en de invloed daarvan op het gedrag.
OCW		OCW wil kijken of en hoe de puzzelstukjes in te vullen zijn als het gaat om coördinatie en samenwerking rondom thema's zoals klimaat en energie. Hierbij kunnen een paar lijnen benoemd worden: <ul style="list-style-type: none"> • Bewustwording over vaagstukken • Bijdragen aan oplossing vaagstukken (we gaan het oplossen en effectief aanpakken in dit nieuwe kabinet) – trajecten opleiden voor beroepen veel steviger agenderen • Scholen als organisatie: 'practice what you preach'. Als daar een aantal goede voorbeelden in zitten, laat dat zien. Dit heeft ook opvoedende betekenis richting je leerlingen.

Ministerie	Thema's	Betrokkenheid
		Leg het naast de infrastructuur die er al ligt. Wat zijn je partners? Wat is je samenhang? Dat in de verschillende acties ook benoemen. Klimaat en energie staat nu al totaal anders op de agenda dan 20 jaar geleden. Laten we daar op focussen.

Betrokkenheid decentrale overheden

UvW	<p>De UvW biedt een gewillig oor, maar qua budgetruimte moet je in bescheiden bedragen denken en het moet zorgvuldig opgebouwd worden.</p> <p>Binnen de Unie moet het voor een landelijke samenwerking behoorlijk goed beargumenteerd worden voordat het er komt. Educatie is mooi om erbij te doen, de Unie werkt hierin vooral reactief, de vraag van de waterschappen is leidend. De Unie probeert educatiemateriaal en activiteiten zo goed mogelijk bereikbaar te maken en aanbod te hebben als scholen iets vragen.</p> <p>De waterschappen werken over het algemeen met beperkte educatie budgetten. Er wordt wel gezegd dat het heel belangrijk is, maar de budgetten gaan niet omhoog, dat is al jaren zo.</p>
VNG	<p>De VNG moet nog verkennen in hoeverre ze zich in een intentieverklaring uit willen spreken.</p> <p>VNG-internationaal wil wel verbinding leggen met de 17 Global Goals gemeenten. VNG-internationaal wil wel de gemeente handvatten geven om invulling te geven aan ondersteuning van Global Goals in het onderwijs. Mogelijk kan dit vorm gegeven worden via pilots of proeftuinen.</p>
IPO	<p>De provincie geeft aan geen coördinerende taak op het gebied van onderwijs te hebben. (Onderzoekers vragen zich af of met de decentralisatie van het natuurbeleid niet ook de verantwoordelijkheid voor natuur- en milieueducatie mee over is gegaan). Een regierol voor de provincie voor duurzaamheidseducatie zou kunnen, maar dat is ook een politiek vraagstuk. Er zijn partijen die willen dat de provincie zich beperkt tot de kerntaken.</p> <p>De ambities wat betreft duurzaamheid in het onderwijs verschillen echter per provincie, dus er zijn wel verschillen per provincie in hoeverre ze hier een rol in pakken. Zo bestaat er binnen Flevoland een provinciale tafel DuurzaamDoor. Hierin werken provincie, gemeenten, onderwijs, natuur- en milieuorganisaties en enkele bedrijven samen. Voor projecten moet er vooraf afstemming zijn met scholen en gemeenten, anders wordt er niet in geïnvesteerd. De provincie draagt hier aanzienlijk financieel aan bij en coördineert dit overleg.</p> <p>Provincies kijken wel naar arbeidsmarkt en Human Capital agenda, maar blijft staan dat de scholen vrij zijn om hun onderwijsprogramma in te vullen zoals zij dat willen. Het IPO kan met VNG wel helpen om aandacht te vragen voor het onderwerp Provincies kunnen mogelijk wel een rol in de ondersteuningsstructuur pakken, maar dan komen wel vragen op 'wie betaalt?' en 'hoe kunnen verschillen tussen provincies blijven?' Mogelijk kan dit aangekaart worden via het Nationaal programma RES, waarin de 4 overheden samen vertegenwoordigd zijn.</p> <p>Mogelijk is het natuurdossier een titel om aan duurzaamheidseducatie te werken. Naast het formele deel van bescherming (Natura2000, habitatrictlijn, vergunningen e.d.) speelt er de natuurinclusieve samenleving. Onderwijs zit daar nog niet sterk in maar dat zou wel kunnen.</p>

Samenwerking tussen de verschillende ministeries

Het is goed en belangrijk dat nu echt de verschillende departementen aan tafel zitten. Positief is dat ze zo breed aan willen haken. Er wordt al positief samengewerkt, maar er moet nog wel een slag gemaakt worden in het programma, waar ligt de focus op? Proces is ook belangrijk, wie betrek je en hoe? Een mogelijkheid is om een bestuursakkoord met rijk en overheden te sluiten.

De interdepartementale samenwerking is belangrijk, hoe kunnen we scholen de beste ondersteuning bieden in plaats van sec naar onze eigen departementen kijken? Daarbij moet ook ruimte blijven om er verder in te ontwikkelen, kijken hoe we dit breder/ groter kunnen maken.

Transparantie en elkaar daarin opzoeken is belangrijk daarbij, ministeries geven zelf aan daar een positieve beweging in te zien. Het gaat ook om te kijken wat haalbaar is en wat je kan verwachten, daarom goed om dit samen uit te zoeken. En het is daarbij goed om in de gaten te houden of het helpt als er politieke betrokkenheid bij is.

Het is niet wenselijk als de samenwerking tussen de verschillende ministeries tot veel administratie gaat leiden. Er moet ene pragmatische aanpak komen die uitgaat van de mogelijkheden en wensen van het onderwijs dat aan duurzaamheid aandacht wil besteden. En die zorgt dat we hen ondersteunen. Praktisch moeten zaken als beschikbaar stellen budgetten, verantwoording en overleg eenvoudig ingericht moeten zijn zodat het geen drempel is voor andere overheden om mee te doen. Als reactie daarop wordt aangegeven dat ministeries wel altijd ergens verantwoording af moeten leggen, dus dat moet geregeld zijn. Departementen kunnen een bedrag overhevelen naar de begroting van een ander departement, zodat er maar een ministerie namens allen rapporteert.

Planning:

We hebben ons als Nederland gecommiteerd aan 2030 aan SDG 4: kwalitatief onderwijs, inclusief SDG4.7 duurzaamheidsonderwijs. Wat kunnen we in die tijd van ca. acht jaar bewerkstelligen? De oproep van de jongeren luidt: het is nu het moment om concrete stappen te zetten. Voor de langere termijn is het goed dat we met het curriculum bezig zijn, maar daar kunnen we niet op wachten, we zijn jaren verder voordat dat concreet op school is.

3.4 Analyse

Bij de rijksoverheid worden het belang en de urgentie van duurzaamheid in het onderwijs erkend en het wordt het ook als een gezamenlijke taak gezien om daar samen vorm en invulling aan te geven. Daarbij lijkt het gevoel van urgentie wat groter bij mbo en hbo vanwege de vraag vanuit de arbeidsmarkt. Een gezamenlijke aanpak past goed bij het onderwerp duurzaamheid, waar de afzonderlijke thema's onderling afhankelijk van elkaar zijn. Men wil wel de breedte van duurzaamheid in zijn geheel blijven zien, dus de 17 SDG's samen. Waarmee niet gezegd is dat scholen direct alles moeten oppakken. Vanuit het rijk wordt goed gezien dat het onderwijs erg druk is en dat voorkomen moet worden dat er weer iets bij komt voor het onderwijs. Het is de uitdaging om een vorm te vinden die het voor scholen en docenten, die met duurzaamheid in het onderwijs aan de slag willen, makkelijk maakt.

De gesprekken met IPO, VNG en Unie van Waterschappen laten een bescheiden gevoel van verantwoordelijkheid zien voor duurzaamheid in het onderwijs. IPO ziet geen formele rol weggelegd, maar wil wel nadenken over regionale coördinatie. VNG richt zich vooral op huisvesting van scholen en VNG-international op de Global Goals gemeenten. Voor VNG is dit opvallend omdat toch een 200-tal gemeenten meebetalen aan lokale/regionale centra voor natuur- en milieueducatie (NME). Voor een te

ontwikkelen ondersteuning zouden de lokale NME centra een belangrijke schakel kunnen zijn. De Unie van Waterschappen geeft aan de samenwerking van NME en de educatiemedewerkers van de waterschappen toe te juichen, zeker om dat water en klimaat breder gezien moeten worden.

De formele route van de herziening van het curriculum moet zeker bewandeld worden. Tegelijkertijd rest nog maar acht jaar tot 2030, het doeljaar van de SDG's en dus ook van SDG 4 voor kwaliteitsonderwijs. Samen met OCW, de andere ministeries, de andere overheden, de ondersteunende partijen en vooral het onderwijs zelf, is het de uitdaging om de komende jaren de scholen die willen zo goed mogelijk te ondersteunen. Een goede samenwerking met bestaande programma's als Gezonde School, Jong Leren Eten, Burgerschapsonderwijs, Techniekpact etc. maakt onderdeel uit van de ondersteuning van de scholen.

Twee bijzondere elementen in de gesprekken waren

- (1) De stem van de jongeren. Het is goed om de jongeren als stakeholders van het onderwijs ruimte te geven, mee te laten denken en ook mee te laten besluiten. Dit raakt aan democratie en jongerenparticipatie, wat ook via burgerschapsonderwijs terugkomt.
- (2) Diverse respondenten vroegen aandacht voor sociaaleconomisch zwakkere scholen en dus ook kansengelijkheid. Het zou een ommissie zijn als bij de ondersteuning van de scholen op duurzaamheid deze scholen niet ondersteund worden. Er zou juist extra aandacht aan deze groep gegeven moeten worden.

Samenvattend is uit het onderzoek bij de overheden gebleken dat draagvlak om aandacht te geven aan duurzaamheid in het onderwijs er zeker is en dat men de samenwerking van de interdepartementale werkgroep toejuicht. Een nieuw programma is niet de juiste vorm (o.a. vanwege de werkdruk in het onderwijs), maar een goede ondersteuning van de scholen die willen werken aan duurzaamheid een begaanbare weg is. De expertise die je daarmee opbouwt kan vervolgens weer ingezet worden voor de ondersteuning van andere scholen die volgen. Het beeld is nu dat de innovators (2,5%) en early adopters (13,5%) al meedoen en dat we op drempel staan dat de early followers (34%) met duurzaamheid in het onderwijs aan de slag gaan.³⁹

3.5 Conclusies

Hoofdconclusie: Draagvlak bij overheid voor extra aandacht duurzaamheid in het onderwijs

Hoofdconclusie uit het onderzoek naar bestuurlijk draagvlak is dat er bij de overheden (ministeries, IPO, VNG, UvW) het belang en urgentie worden gezien van extra aandacht voor duurzaamheid in het onderwijs. En dat de overheden een gezamenlijk aanpak hiervan voorstaan. In de volgende conclusies is dit uitgewerkt.

Conclusie 1: Urgentie en belang van duurzaam onderwijs door overheden onderstreept

Duurzaamheid in het onderwijs wordt door alle geïnterviewde overheden belangrijk en door de meesten ook urgent gevonden. Duurzaamheid in het onderwijs is nu te weinig aanwezig en te fragmentarisch.

Belang en urgentie betreffen zowel kennis, bewustwording en kunde (hoofd, hart, handen), de

---

³⁹ Deze indeling is afkomstig van het [adoptiemodel van Rogers](#). Het adoptiemodel of innovatiemodet van Rogers is een marketingmodel omtrent de levenscyclus van een innovatie. Rogers onderscheidt vijf stadia, waarin vijf verschillende groepen worden onderscheiden die het product of nieuwe idee accepteren.

benodigde gedrags- en cultuurverandering, aansluitend op de sterk groeiende vraag vanuit de jongeren, maatschappij en arbeidsmarkt.

Conclusie 2: Internationale afspraken waar Nederland zich aan gecommiteerd heeft moeten nagekomen worden

Nederland heeft zich internationaal in VN verband gecommiteerd aan de realisatie van de Sustainable Development Goals (SDG's), Education or Sustainable Development (ESD) en Whole School Approach (WSA).

Conclusie 3: Aansluiten bij werkwijze en bestaande structuren van het onderwijs

Gezien de hoge werkdruk, lerarentekort en drukte door corona en het NPO moet datgene wat ontwikkeld wordt aansluiten bij het onderwijs, waarbij het onderwijs ontzorgd wordt.

Een programma lijkt niet de juiste vorm. Een programma Duurzame School parallel aan programma's als Gezonde school, Jong Leren Eten of Nationaal Programma Onderwijs wordt nu voor het onderwijs als weer iets nieuws er bovenop gezien. Om dit breed voor het onderwijs vorm te geven leidt tot weerstand. Er is meer behoefte aan ondersteuning, stroomlijning en begeleiding. Bovendien is een (extra) programma kwetsbaar.

In de aanpak moet ruimte zijn voor wat scholen al doen aan duurzaamheid, zodat zij bestaande onderwerpen kunnen versterken en nieuwe onderwerpen kunnen oppakken. In een gezamenlijke aanpak kunnen lessen uit andere programma's mee genomen worden, zoals modules met keuzevrijheid; werken met erkende interventies en een Governance van onderwijs en overheid samen.

Voor het funderend onderwijs betekent dit de route van het nieuwe curriculum. Indien duurzaamheid landelijk in het curriculum is opgenomen is er een verplichting om daar invulling aan te geven. In het examenprogramma wordt het dan opgenomen. Educatieve uitgeverijen zullen het dan meenemen in hun methodes. En de inspectie zal daar dan op controleren.

Verder is samenwerking o.a. mogelijk met bestaande onderdelen binnen het onderwijs:

- Wet burgerschapsonderwijs biedt kansen om verbindingen te leggen. Het is nodig een duurzame basisvorming te ontwikkelen waarin opgenomen is wat alle burgers zouden moeten begrijpen, kennen en kunnen, zodat zij hun eigen mening hierover kunnen vormen en hun eigen gedrag daarop af kunnen stemmen.
- Op het gebied van onderwijshuisvesting gebeurt er al veel, maar het is ook een gevoelig politiek onderwerp. Geadviseerd wordt om te kijken waar de win-win situatie zit en focus te leggen op het lerende kind, maar verder de discussies niet met elkaar te belasten.
- De LEA (lokale educatieve agenda, overleg van gemeenten en schoolbesturen) heeft o.a. tot doel om te praten over onderwijsachterstanden. Dit kan verbreed worden met een samenwerking op inhoud van de SDG's in het onderwijs.
- Kansengelijkheid vraagt ook dat scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken school en onderwijs kunnen verduurzamen, zodat leerlingen meer gelijke kansen krijgen.
- Lokale infrastructuur van 140 centra voor natuur- en milieueducatie ondersteunt het onderwijs al met lesmaterialen en activiteiten. Dit zijn bestaande partners van het onderwijs.

Er is behoefte aan ondersteuning, stroomlijning en begeleiding, waarbij gebruik gemaakt wordt van bestaande (infra)structuren. Daarnaast is het van belang in te haken op wat de scholen al doen aan duurzaamheid, zodat zij bestaande onderwerpen kunnen versterken en nieuwe onderwerpen kunnen oppakken.

In een gezamenlijke aanpak kunnen lessen uit andere programma's meegenomen worden, zoals modules met keuzevrijheid; werken met erkende interventies en een Governance van onderwijs en overheid samen.

Conclusie 4: Kies voor de inhoud van duurzaamheid in het onderwijs de breedte van de 17 SDG's en de werkwijze van de WSA

De geïnterviewden erkennen het belang om duurzaamheid breder te zien dan de losse dossiers van hun ministerie of decentrale overheid. Voor duurzaam onderwijs geldt dat de afhankelijkheden tussen de thema's onmisbaar is.

Inhoudelijk zal duurzaam onderwijs dan ook verder gaan dan alleen de ecologische thema's. De samenhang van de sociaal, economische en ecologische thema's is daarin onmisbaar om te komen inzicht en daarmee tot integrale afwegingen en keuzes. En daarmee omvat duurzaamheid de breedte van de 17 SDG's, waarbij de 16 andere SDG's verbonden zijn met SDG4 : kwaliteitsonderwijs en SDG4.7 duurzaam onderwijs.

Voorkom echter dat je een waterhoofd creëert door te veel in een gezamenlijke aanpak te stoppen. Focus je in het begin op de punten waar nu het meeste vraag naar is vanuit onderwijs en overheid samen.

De educatieve focus van een gezamenlijke aanpak voor duurzaamheid in het onderwijs ligt bij het lerende kind. Sluit daarbij aan bij de beleving en gedrag van de leerling. In de aanpak zou dan het schoolgebouw meegenomen worden waar het van invloed is op het leerproces (gebouw als leermiddel en leeromgeving).

Conclusie 5: Om de SDG's in 2030 te realiseren moeten nu wat doen

Doeljaar van de Sustainable Development Goals is 2030, dat is over acht jaar. De koninklijke route is om duurzaamheid via het nieuwe curriculum een vaste plek in het onderwijs te geven. En dit zal ook gebeuren. Omdat het nieuwe curriculum echter nog enige jaren vergt voordat het in het onderwijs landt (vaststellen in parlement, uitwerking, invoeren, methode-ontwikkelaars, methoden aanschaffen) is er een extra impuls nodig om de periode te overbruggen tot dat het nieuwe curriculum echt functioneel, uitgewerkt en geabsorbeerd is. Het is krachtig dat vijf ministeries in de inter-departementale wekgroep samenwerken. De duurzaamheidstransities als klimaat, energie, circulaire economie, biodiversiteit etc. zijn stuk voor stuk complexe problemen die vragen om een multidisciplinaire oplossingen. Oplossingen die misschien nog niet ontwikkeld zijn. Duurzaamheid in het onderwijs moet breder zijn dan dossiers, ministeries of vakken in het onderwijs.

Vanuit de losse dossiers van de ministeries kan themagewijs gekeken worden welke investeringen mogelijk zijn. Om bredere financiering aan te kunnen vragen is een gezamenlijk plan nodig, waarin partijen vanuit hun rol en taken hun bijdrage / toezegging kunnen bepalen. Beschikbare budgetten kunnen al gebundeld worden.

Conclusie 6: Doelgroepen? Geen keuze, maar kies voor de coalition of the willing

Vanuit de overheden ligt er een vraag richting mbo vanwege het arbeidsmarkt vraagstuk. En vanuit belang en urgentie wordt ook het funderend onderwijs (basis-, voortgezet en speciaal onderwijs) als doelgroep onmisbaar geacht.

Vergeet in de doelgroepkeuze het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs niet. De relatie speciaal onderwijs en inclusie en de relatie praktijkonderwijs en arbeidsmarkt zijn daarin relevant. Zorg dat de gezamenlijke aanpak voor duurzaamheid in het onderwijs voor iedereen toepasbaar en toegankelijk wordt. Bij kwetsbare mensen gaat het voornamelijk om weerbaarheid, bestaanszekerheid, gelijke kansen en gezondheid. Besteed in de gezamenlijke aanpak specifiek aandacht aan scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken.

Binnen de doelgroepen liggen er verschillen tussen de scholen in hoeverre ze al met duurzaamheid bezig zijn. Daarbij werkt het beter om de scholen en schoolbesturen die willen te ondersteunen in hun behoeften, dan keuzes te maken voor het ondersteunen van een van de onderwijssectoren (PO, VO, MBO). Goede ondersteuning nu van de koplopers leidt tot adequate ondersteuning voor de scholen die later volgen.

Er is een groeiende stem van jongeren zelf. Jonge burgers zijn volwaardige burgers wiens stem ertoe doet. Zij vragen om aandacht voor duurzaamheid en klimaat en een deel van hen is ook bereid daarnaar te handelen. Deze bottom-up impuls vraagt om herkenning en erkenning.

Duurzaamheid in het onderwijs - Bestuurlijk draagvlak

Belang & urgentie

- Belang en urgentie worden gevoeld
- Duurzaamheid in het onderwijs is nu te weinig aanwezig en te fragmentarisch

Internationale afspraken

- Nederland heeft zich internationaal in VN verband gecommitteerd aan:
  - De realisatie van de Sustainable Development Goals (SDG's)
  - Education for Sustainable Development (ESD)
  - Whole School Approach (WSA)

Aansluiten bij werkwijze en structuren van het Onderwijs

- Een programma lijkt niet de juiste vorm en is kwetsbaar
- Meer behoefte aan ondersteuning, stroomlijning, begeleiding en ontzorgen, met ruimte voor wat scholen al doen aan duurzaamheid
- Maak daarbij gebruik van bestaande (infra)structuren
- Voor funderend onderwijs: de route van het nieuwe curriculum
- Verder is samenwerking o.a. mogelijk met bestaande onderdelen binnen het onderwijs (burgerschap, huisvesting, LEA, kansengelijkheid, lokale infrastructuur 140 NME centra)

Inhoud: de 17 SDG's en de werkwijze van de WSA

- Voor duurzaam onderwijs zijn de afhankelijkheden tussen de thema's onmisbaar
- De samenhang van de sociaal, economische en ecologische thema's is onmisbaar voor inzicht, integrale afwegingen en keuzes
- Begin daar waar de meeste vraag naar is vanuit onderwijs en overheid
- Focus bij het lerende kind: de beleving en gedrag
- Schoolgebouw en leeromgeving als leermiddel

Actie nu nodig om SDG's in 2030 te realiseren

- Extra impuls nodig tot het nieuwe curriculum functioneel, uitgewerkt en geabsorbeerd is
- Multidisciplinaire oplossingen: vijf ministeries en onderwijs één gezamenlijk plan

Doelgroepen: coalition of the willing

- Aanpak duurzaamheid in het onderwijs die voor iedereen toepasbaar en toegankelijk wordt
- Specifiek aandacht aan scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken
- Goede ondersteuning van scholen die willen
- Geef gehoor aan de stem van de jeugd

4. Conclusies en bouwstenen

Conclusie bestuurlijk draagvlak	Conclusie onderwijsdraagvlak	Bouwsteen
<p>Draagvlak bij overheid voor extra aandacht duurzaamheid in het onderwijs</p> <p>Hoofdconclusie uit het onderzoek naar bestuurlijk draagvlak is dat er bij de overheden (ministeries, IPO, VNG, UvW) het belang en de urgentie worden gezien van extra aandacht voor duurzaamheid in het onderwijs. En dat de overheden een gezamenlijke aanpak hiervan voorstaan. In de volgende conclusies is dit uitgewerkt.</p>	<p>Draagvlak bij onderwijs voor extra aandacht duurzaamheid</p> <p>Hoofdconclusie is dat landelijke ontwikkelingen als corona, werkdruk en lerarentekort ervoor zorgen dat er beperkt ruimte is voor extra aandacht voor een thema als duurzaamheid. Bovendien zijn er grote verschillen per onderwijssector en is er behoefte aan nadere definiëring van het begrip duurzaamheid. Deze lichten we hieronder toe.</p>	
<p>1. Urgentie/ belang</p> <p>Duurzaamheid in het onderwijs wordt door alle geïnterviewde overheden belangrijk en door de meesten ook urgent gevonden. Duurzaamheid in het onderwijs is nu te weinig aanwezig en te fragmentarisch.</p> <p>Belang en urgentie betreffen zowel kennis, bewustwording en kunde (hoofd, hart, handen), de benodigde gedrags- en cultuurverandering, aansluitend op de sterk groeiende vraag vanuit de jongeren, maatschappij en arbeidsmarkt. Met name jongeren vragen om aandacht voor duurzaamheid en klimaat.</p>	<p>Urgentie/belang</p> <ul style="list-style-type: none"> • Binnen het <i>basisonderwijs</i> lopen de routes via de verduurzaming van schoolgebouwen en de curriculumherziening. • Het <i>gespecialiseerd onderwijs</i> heeft een brede visie op duurzaamheid/SDG's waarbij toekomstperspectief, inclusie en kansengelijkheid een belangrijke rol spelen. Ook hier wijst de weg naar het verduurzamen en herbouwen van schoolgebouwen. • Binnen het <i>voortgezet onderwijs</i> is duurzaamheid geen urgent thema, maar wordt de invloed van stakeholders om hier wat aan te doen steeds groter. Duurzaamheid beweegt zich in deze sector langs vier lijnen. De eerste twee zijn curriculum en burgerschap, maar hierin krijgt duurzaamheid voornamelijk geen prominente plaats. De derde lijn betreft de voorbereiding op beroepen, dit geldt voor de pro- en vmbo-leerlingen. De vierde lijn is die van de verduurzaming van gebouwen. 	<p><u>Bouwsteen 1:</u></p> <p>Ontwikkel vanuit het rijk een eenduidige visie voor duurzaamheid in het onderwijs, gebaseerd op de ESD, SDG's en de WSA. En rekening houdend met de verschillen binnen het funderend onderwijs (basisonderwijs, voortgezet onderwijs* + praktijkonderwijs* + vmbo*, gespecialiseerd onderwijs) en bij het middelbaar beroepsonderwijs.</p> <p>*deels ook voorbereidend op beroepen</p>

Conclusie bestuurlijk draagvlak	Conclusie onderwijsdraagvlak	Bouwsteen
	<ul style="list-style-type: none"> • Duurzaamheid krijgt binnen de <i>mbo-sector</i> steeds meer aandacht via de kwalificatiedossiers en daarmee het bedrijfsleven. Daarnaast is er aandacht voor duurzaamheid aan de facilitaire kant: duurzame inkoop en duurzaam bouwen • Binnen verschillende sectoren verwerken schoolbesturen - die het nu van belang vinden - duurzaamheid in hun strategische beleidsplannen. 	
<p>2. Internationale afspraken Nederland heeft zich internationaal in VN verband gecommitteerd aan de realisatie van de Sustainable Development Goals (SDG's), Education or Sustainable Development (ESD) en Whole School Approach (WSA)</p>		
<p>3. Aansluiten bij werkwijze en bestaande structuren van het Onderwijs Gezien de hoge werkdruk, lerarentekort en drukte door corona en het NPO moet datgene wat ontwikkeld wordt aansluiten bij het onderwijs, waarbij het onderwijs ontzorgd wordt. Een programma zou iets extra's zijn en daardoor kwetsbaar.</p> <p>Voor het funderend onderwijs betekent dit de route van het nieuwe curriculum.</p> <p>Verder is samenwerking o.a. mogelijk met bestaande onderdelen binnen het onderwijs:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wet burgerschapsonderwijs • Onderwijshuisvesting • De LEA • Kansengelijkheid • Lokale infrastructuur van 140 centra voor natuur- 	<p>Aansluiten bij werkwijze van het Onderwijs</p> <p>Sinds 20215 is het funderend onderwijs bezig met de herziening van het curriculum. Duurzaamheid heeft binnen drie leergebieden een plaats gekregen. Binnenkort wordt duidelijk hoe dit proces verdergaat. Op de korte termijn zal dit echter niet zorgen voor meer aandacht voor duurzaamheid in het onderwijs.</p> <p>In het mbo vindt via de kwalificatiedossiers herijking van het curriculum plaats. Duurzaamheid krijgt binnen deze dossiers steeds meer aandacht en daarmee ook binnen het curriculum. Dit proces is al in gang gezet en gaat de komende tijd door.</p> <p>Ondersteuning kan plaatsvinden door inzet van een professional die scholen (praktisch) helpt met een integrale benadering van duurzaamheid. Daarnaast is er behoefte aan</p>	<p><u>Bouwsteen 2:</u> Formaliseer duurzaamheid structureel door inbedding van duurzaamheid binnen het kwaliteitsonderwijs in plaats van een eigen programma of vak. Binnen het funderend onderwijs kan dat via het nieuwe curriculum, binnen het mbo kan dat via de kwalificatiedossiers. Zorg dat internationale afspraken rond SDG's, ESD en WSA daarin meegenomen worden.</p> <p><u>Bouwsteen 3:</u> Ontzorg het onderwijs optimaal met onder andere</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gezamenlijk Kennisplatform en bijeenkomsten voor docenten, schoolleiders en medewerkers van scholen

Conclusie bestuurlijk draagvlak	Conclusie onderwijsdraagvlak	Bouwsteen
<p>en milieueducatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Visie, beleidsplannen, schoolplannen <p>Er is behoefte aan ondersteuning, stroomlijning en begeleiding, waarbij gebruik gemaakt wordt van bestaande (infra)structuren. Daarnaast is het van belang in te haken op wat de scholen al doen aan duurzaamheid.</p> <p>Maak gebruik van succesvolle elementen uit het programma Gezonde School, zoals modules met keuzevrijheid, werken met erkende interventies en een Governance van onderwijs en overheid samen.</p>	<p>het delen van en een overzichtelijk, makkelijk vindbaar integraal informatie- en adviespunt voor het hele onderwijs, gefaciliteerd vanuit de overheid, met linkjes naar alle initiatieven, subsidies, praktische hulp, contacten en best practices. Hierbij is het belangrijk om rekening te houden met verschillen tussen onderwijssectoren.</p> <p>Ondersteuning is welkom in de vorm van hulp bij het integreren van duurzaamheid in de schoolcultuur, bijvoorbeeld met behulp van een quickscan en de WSA.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Landelijk regiepunt voor kennis, erkende lesmaterialen/activiteiten • Lokaal regie/adviespunt voor ondersteuners van het onderwijs met regionale coördinatie • Versterken lokale/regionale ondersteuning • Tijd en ruimte voor docenten binnen hun school • Opleiding, training en bijeenkomsten voor docenten, schoolleiders en medewerkers • Gebruik de LEA als overleg over duurzaamheid/ de SDG's voor kwaliteitsonderwijs
<p>4. Inhoud van duurzaamheid in het onderwijs</p> <p>Duurzaamheid is breder te zien dan de losse dossiers van hun ministerie of decentrale overheid.</p> <p>Duurzaamheid omvat de breedte van de 17 SDG's, omdat de afhankelijkheden tussen de thema's onmisbaar zijn om te komen tot inzicht en daarmee tot integrale afwegingen en keuzes.</p> <p>Voorkom het creëren van een waterhoofd door te veel in een gezamenlijke aanpak te stoppen. Focus in het begin op de punten waar nu het meeste vraag naar is vanuit onderwijs en overheid samen.</p>		<p><u>Bouwsteen 4:</u> Inhoudelijke aandachtspunten:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Brede inhoud van de 17 SDG's in onderlinge samenhang en de WSA als concept • Modulaire opbouw en keuzevrijheid • De stem van jongeren/ jongerenparticipatie • (Mondiaal) Burgerschap • Kansengelijkheid (extra aandacht scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken) • Onderwijshuisvesting <p>Met daarbij</p> <ul style="list-style-type: none"> • Onderzoeksagenda • Monitoring ontwikkeling duurzaamheid in het onderwijs
<p>5. Planning en proces</p> <p>Met het doeljaar van de Sustainable Development Goals in 2030, kunnen we niet wachten op de nieuwe curriculum voor het funderend onderwijs. Daarom is voor de periode 2023-2030 een extra impuls nodig.</p>	<p>Vanaf 1 augustus 2021 is de wet 'Verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs' van kracht. De sectorraden in het po, vo en mbo zijn bezig met de invulling van dit onderwerp en het opzetten van een ondersteuningsstructuur, maar</p>	<p><u>Bouwsteen 5:</u></p> <p>Geef a.d.h.v. de andere bouwstenen een impuls aan duurzaam onderwijs vooruitlopend op de formalisatie (bouwsteen 2) richting 2030, het doeljaar van de SDG's, en sluit hiervoor een</p>

Conclusie bestuurlijk draagvlak	Conclusie onderwijsdraagvlak	Bouwsteen
<p>Samenwerking tussen de verschillende departementen is hiervoor cruciaal, een overstijgende aanpak is belangrijk.</p> <p>Om bredere financiering aan te kunnen vragen is een gezamenlijk plan nodig. Beschikbare budgetten kunnen al gebundeld worden.</p>	<p>duurzaamheid krijgt mogelijk geen prominente plaats. Deze ontwikkeling lijkt niet heel kansrijk om structureel aandacht te vragen voor het thema duurzaamheid in het po, vo, (v)so en mbo. Havo- en Vwo leerlingen vormen hierop een uitzondering: zij zijn hier het meeste bewust mee bezig.</p>	<p>bestuursakkoord tussen rijk, decentrale overheden, sectorraden en onderwijskoepels.</p>
<p>6. Doelgroepen</p> <p>Vanuit de overheden ligt er een vraag richting mbo vanwege het arbeidsmarkt vraagstuk. En vanuit belang en urgentie wordt ook het funderend onderwijs (basis-, voortgezet en speciaal onderwijs) als doelgroep onmisbaar geacht.</p> <p>Er wordt extra aandacht gevraagd voor de scholen in minder kansrijke buurten en voor het praktijkonderwijs.</p> <p>Binnen de doelgroepen liggen er verschillen tussen de scholen in hoeverre ze al met duurzaamheid bezig zijn.</p> <p>Er is een groeiende stem van jongeren zelf. Jonge burgers zijn volwaardige burgers wiens stem ertoe doet. Zij vragen om aandacht voor duurzaamheid en klimaat en een deel van hen is ook bereid daarnaar te handelen. Deze bottom-up impuls vraagt om herkenning en erkenning.</p>		<p><u>Bouwsteen 6:</u></p> <p>Start met de <i>coalition of the willing</i> binnen funderend en middelbaar beroepsonderwijs en ondersteun hen optimaal zodat zij de weg kunnen bereiden voor de andere scholen. Pak dit op voor alle onderwijssectoren, maar kijk binnen iedere sector naar de scholen die willen en de scholen die aangeven dat ze ondersteund willen worden.</p>

4.1 Toelichting op de bouwstenen

Bouwsteen 1:

Ontwikkel een eenduidige visie voor duurzaamheid in het onderwijs, gebaseerd op de ESD, SDG's en de WSA. En rekening houdend met de verschillen binnen het funderend onderwijs (PO, VO, speciaal onderwijs en praktijkonderwijs) en bij het middelbaar beroepsonderwijs.

Bouwsteen 2:

Formaliseer duurzaamheid structureel door inbedding van duurzaamheid binnen het kwaliteitsonderwijs in plaats van een eigen programma of vak. Binnen het funderend onderwijs kan dat via het nieuwe curriculum, binnen het mbo kan dat via de kwalificatiedossiers. Zorg dat internationale afspraken rond SDG's, ESD en WSA daarin meegenomen worden.

Toelichting

Het is voor het onderwijs niet duidelijk wat er onder duurzaamheid verstaan wordt. De een beperkt het tot de ecologische thema's als natuur, klimaat en energie, de ander neemt de sociaal, economische en ruimtelijke thema's daarbij. Wij adviseren de breedte van de SDG's aan te houden en daarbij aandacht te geven aan de onderlinge afhankelijkheden tussen de SDG's.

Een overkoepelende visie op duurzaamheid in het onderwijs kan bijdragen aan de mogelijkheden voor schoolbesturen en schoolleiders en docenten om dit te implementeren op hun scholen. En voor overheden en maatschappelijke partners kan de visie duidelijkheid verschaffen. Aandachtspunten zijn:

- de verschillen per onderwijssector
- dat de afhankelijke thema's van duurzaamheid met elkaar verbonden worden, met verduidelijking en afbakening begrip (zie inhoud)
- vaardigheden als systeemdenken, afwegingen maken en eigenaarschap nemen, [jongeren]participatie en gedrag
- dat duurzaamheid op lange termijn een geïntegreerd deel wordt van kwaliteitsonderwijs en niet als apart vak wordt ingericht.

Nederland heeft zich gecommitteerd aan internationale afspraken die betrekking hebben op het onderwijs, waaronder de SDG's, ESD en WSA. Deze afspraken zijn niet altijd even goed bekend bij sectorraden en onderwijskoepels (bijv. VOS/ABB, Verus, AVS) en schoolbesturen. Meer bekendheid geeft ook meer duidelijkheid. Aan de sectorraden en koepels kan gevraagd worden om net als de MBO-raad het SDG charter te ondertekenen.

In het funderend onderwijs wordt straks het nieuwe curriculum leidend, hierover wordt binnenkort in de Tweede Kamer gesproken. De wens en verwachting is dat duurzaamheid zo formeel in het onderwijs een plek krijgt, maar dit is nog niet zeker. [red: na het Tweede Kamerdebat van 6 april 2022 .⁴⁰ is nu al duidelijk dat focus komt te liggen op de basisvakken taal en rekenen, op burgerschap en op ict. Onderdelen van 'duurzaamheid' zullen aandacht krijgen in de reguliere vakken (biologie,

⁴⁰ Inmiddels is na [de behandeling in de Tweede Kamer van 6 april 2022](#) duidelijk dat focus wordt gelegd op vernieuwing van de basis, dus taal en rekenen. Met daarnaast ook ruimte voor Burgerschap en ICT.

aardrijkskunde, natuur-/scheikunde; vooral het vak NLT (natuur, leven, technologie) neemt duurzaamheid expliciet als context.]

In het MBO is er binnen de kwalificatiedossiers al aandacht voor duurzaamheid. De vraag vanuit de arbeidsmarkt is daarin een belangrijke impuls om er aandacht aan te geven.

Bouwsteen 3:

Ontzorg en ondersteun het onderwijs optimaal met onder andere

- **Gezamenlijk Kennisplatform voor docenten, schoolleiders en medewerkers van scholen**
- **Landelijk regiepunt voor kennis, erkende lesmaterialen/activiteiten**
- **Lokaal regie/adviespunt voor ondersteuners van het onderwijs met regionale coördinatie**
- **Versterken lokale/regionale ondersteuning**
- **Tijd en ruimte voor docenten binnen hun school**
- **Opleiding en training voor docenten schoolleiders en medewerkers van scholen**
- **Gebruik de LEA als overleg over duurzaamheid/ de SDG's voor kwaliteitsonderwijs**

Toelichting

Ontzorg het onderwijs om duurzaamheid in het onderwijs mee te kunnen nemen en een structurele plek te geven. Dit in aanloop naar het nieuwe curriculum voor het funderend onderwijs en in aansluiting op de kwalificatiedossiers voor het mbo. Dit kan door de genoemde elementen in de bouwsteen.

Scholen en leerkrachten die al actief met duurzaamheid bezig zijn, hebben aangegeven ontzorgd en ondersteund te willen worden. Wij staan extra stil bij de laatste twee elementen:

- Een lokaal regie/adviespunt voor ondersteuners is er op gericht dat lokaal/regionaal de scholen eenvoudig kunnen vinden waar ze naar op zoek zijn. Doordat partijen als de bibliotheek, GGD, NME, Cultuurhuis etc. nauwer samenwerken ontstaat er één-loket ondersteuning voor de scholen. Dit is niet alleen digitaal, maar ook door mensen die kunnen helpen en dat ook doen. Landelijk zijn er experimenten gaande om hieraan te werken.
Voor de versterking van de lokale ondersteuning zal naast budget en capaciteit gedacht moeten worden aan opleiding en training van (nieuwe) ondersteuners. De regionale coördinatie daarvan draagt bij aan een volledige dekking van het werkgebied, de kwaliteit van de dienstverlening en onderlinge uitwisseling.
- Een landelijk regiepunt is wenselijk zodat niet per onderwerp aparte content aan het onderwijs wordt aangeboden. Idealiter stemmen overheden, maatschappelijke organisaties en private partijen dit samen af. Dit kan beginnen door de overheden die dit onderling afstemmen onder regie van OCW en door het werken met erkende interventies/lesmaterialen en activiteiten. Het landelijke regiepunt is tevens de plaats waar de centrale database van erkende lesmaterialen en -activiteiten (gelijksoortig aan erkende interventies bij Gezonde School) ingericht wordt. Met daarbij specifiek aandacht en ruimte voor regionale invulling met de verschillen in invulling.

Aanvullend kan gedacht worden aan:

- het opzetten van professionele leergemeenschappen (PLG's) voor het onderwijs met mensen die met vergelijkbare vraagstukken zitten in vergelijkbare fasen.
- het versterken van duurzaamheid op de pabo's en lerarenopleidingen.

Bouwsteen 4: Inhoudelijke aandachtspunten:

- **Brede inhoud van de 17 SDG's in onderlinge samenhang en de WSA als concept**
- **Modulaire opbouw en keuzevrijheid**
- **De stem van jongeren/ jongerenparticipatie**
- **(mondiaal) burgerschap**
- **Kansengelijkheid (extra aandacht scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken)**
- **Onderwijshuisvesting**

Met daarbij

- **Onderzoeksagenda**
- **Monitoring ontwikkeling duurzaamheid in het onderwijs**

Toelichting

Bezie duurzaamheid vanuit het integrale gedachtengoed van de 17 Sustainable development Goals en zorg dat kwaliteitsonderwijs (=SGD4) tot stand komt door invulling van alle SDG's. Gebruik de SDG's als kompas.

De Whole School Approach, waarin visie, bedrijfsvoering onderwijs, professionalisering en omgeving samenkomen kan daarbij als kader dienen om de duurzaamheid breed invulling te geven op scholen.

Duurzaamheid kan niet los gezien worden van zaken als globalisering, burgerschap(sonderwijs), kansengelijkheid, verduurzaming onderwijshuisvesting, groene banen etc. Door de verbinding te zoeken wordt de weg naar verankering van duurzaamheid in het kwaliteitsonderwijs breed versterkt. Dit met ruimte voor eigen keuzes van de scholen.

De wens om de inhoud van 17 SDG's en onderdelen van de WSA integraal te realiseren geldt als koers.

- Voor de aanpak op scholen geldt echter dat ieder begin goed is en dat scholen ondersteund moeten worden op hun reis met volgende stappen.
- Vanuit de gezamenlijke overheden kan je in aanvang kiezen voor enkele prioritaire onderwerpen om het daarna geleidelijk uit te bouwen (en te verbinden).
- Bied naast inhoudelijke thema's ook ruimte voor veranderprocessen naar een duurzame school. Waarbij rekening gehouden wordt met cultuur, verandermomenten, weerstand e.d.

Bouw de gezamenlijke aanpak modulair op, zodat scholen de keuzeruimte hebben om hun eigen onderwerpen te kiezen. 'Een kleine stap is voor een beginner een grote stap'. Bij een dergelijke stap hoort wel het verwerken van de doelstellingen in de strategische beleidsplannen/ visie.

Draag er zorg voor dat in een gezamenlijke aanpak de stem van de jongeren wordt gehoord. Zij zijn stakeholder van het onderwijs en verdienen in die rol een eigen stem. En ontwikkel in het verlengde daarvan jongerenparticipatie als deel van het leerproces. Doe dit in samenhang ook met burgerschapsonderwijs. Denk daarbij aan mogelijkheden als

- Integratie van de SDG's/ duurzaamheid binnen burgerschap

- Het instellen van een portefeuille duurzaamheid in de leerlingenraad
- Het instellen van een eco-team
- Het instellen van een Green Office (m.n. voor mbo)
- Ruimte voor gesprek met schoolleiders
- Rol van leerlingen/jongeren bij de ontwikkeling van het curriculum (leerling als klant en stakeholder)
- Ruimte voor initiatief van jongeren in de samenleving
- Ruimte voor kenbaar maken van eigen mening (zoals klimaatmars en debat op school)

In de gezamenlijke aanpak zal ook ruimte ingebouwd kunnen worden voor een onderzoeksagenda en de monitoring van de voortgang om zo te zien hoe duurzaamheid in het onderwijs vorm krijgt (inhoud, proces, deelname) en wat de resultaten zijn die er geboekt worden voor het lerende kind. Zoek daarbij verbinding met bestaande kanalen zoals de universiteiten, hogescholen en NRO.

In de aanpak kan extra aandacht gegeven worden aan kansengelijkheid en dan specifiek voor scholen in sociaaleconomisch zwakkere wijken, voor speciaal onderwijs, en voor praktijkonderwijs. Zorg dat de gezamenlijke aanpak voor alle scholen, dus ook deze groep laagdrempelig en toegankelijk is en aansluit bij hun behoeften en mogelijkheden. En biedt waar gewenst aan deze doelgroep extra ondersteuning.

Bouwsteen 5:

Geef a.d.h.v. de andere bouwstenen een impuls aan duurzaam onderwijs vooruitlopend op (funderend onderwijs) de formalisatie van het curriculum (bouwsteen 2) en in het mbo richting 2030, het doeljaar van de SDG's. Sluit hiervoor een bestuursakkoord tussen rijk, decentrale overheden, sectorraden en onderwijskoepels.

Toelichting

Voor het funderend onderwijs zal de invoering en doorwerking van het nieuwe curriculum tijd vergen. Na vaststelling in het parlement moet het uitgewerkt worden in inhouden en vervolgens door educatieve uitgeverijen en lesmethodes verankerd worden. Dit kost enige jaren zeker omdat scholen niet direct nieuwe methodes aanschaffen. Met het oog op het doeljaar 2030 van de SDG's is het wenselijk dat voor het funderend onderwijs deze tijd nuttig gebruikt wordt om wel al stappen voorwaarts te zetten.

Binnen het mbo geldt dat duurzaamheid en in de kwalificatiedossiers hun plek vinden. Dat de Mbo-raad het SDG charter getekend heeft en dat er een duidelijke vraag vanuit de arbeidsmarkt is, versnelt dit proces. Dit neemt niet weg dat er nog veel te doen is en dat scholen die er mee bezig zijn vraaggericht ondersteund willen worden.

Om te komen tot een gezamenlijke aanpak is het wenselijk dat overheden en onderwijs zich er gezamenlijk aan committeren. In een bestuursakkoord kan dit met de bijbehorende rollen, taken en budgetten vastgelegd worden.

Bouwsteen 6:

Start met de *coalition of the willing* binnen funderend en middelbaar beroepsonderwijs en ondersteun hen optimaal zodat zij de weg kunnen bereiden voor de andere scholen. Pak dit op voor alle onderwijssectoren, maar kijk binnen iedere sector naar de scholen die willen en de scholen die aangeven dat ze ondersteund willen worden.

Toelichting

We beginnen niet op nul. Veel scholen zijn al actief bezig met duurzaamheid in hun bedrijfsvoering en onderwijs. Inschatting van onderzoekers (Oberon en SME) is dat de groep *innovators* (2,5%) en de groep *early adopters* (13,5) daar mee bezig is en dat we op het scharnierpunt staan dat de groep van de *early majority* (34%) serieus met duurzaamheid aan de slag gaat.

Door te werken met een *coalition of the willing* kan je die scholen individueel en collectief ondersteunen op de vragen die zij hebben. Door de scholen in po, vo, so en mbo te ondersteunen naar hun behoeften kan je deze standaardiseren, zodat er ondersteunings- en dienstenpakket ontstaat dat daarna ook door andere scholen gebruikt kan worden. Dit met maatwerk per onderwijssector en met maatwerk voor de lokale specificiteit.

Bijlage I. Onderzoek onderwijs draagvlak respondenten

	Organisatie	Respondenten	
1.	PO-Raad	Tanja van Nes	beleidsadviseur school & omgeving (onderwijshuisvesting)
		Stijn Temmen	beleidsadviseur curriculumherziening & digitalisering
2.	VO-raad	Irene de Kort	projectleider versterking burgerschapsonderwijs
3.	Sectorraad Praktijkonderwijs	Chris Zaal	bestuurslid Sectorraad Praktijkonderwijs
4.	MBO Raad	Rini Romme	beleidsadviseur kwalificatiestructuur
		Jet Tuinstra	beleidsadviseur strategie & onderwijs
5.	Sectorraad GO	Jasper Swuste	adviseur (Gespecialiseerd Onderwijs)
6.	Stichting Lucas Onderwijs	Schoolbestuur po & vo (regio Haaglanden)	
		Ewald van Vliet	voorzitter College van Bestuur
7.	De Onderwijsspecialisten	Schoolbestuur vso & so (regio Arnhem)	
		Jolina Branderhorst,	hoofd facilitair beheer
8.	Nova College	MBO bestuur (regio Haarlem)	
		Talitha Elst	lid College van Bestuur
9.	VTOI NVTK	Marian de Regt	senior beleidsadviseur
10.	CSG De Goudse Waarden	Maria van Wely	directeur vmbo
11.	De Vaart (so), Vierbeek College (vso)	Scholen so, vso (regio Arnhem)	
		Wim van Schaik	directeur
12.	JOB MBO	Anniek Westerhof	secretaris
13.	SLO	Ria van de Vorle	leerplanontwikkelaar po & deelprogrammamanager Vernieuwing landelijk curriculum

Bijlage II. Onderzoek onderwijs draagvlak gespreksleidraad

Visie

1. Algemeen: hoe 'leeft duurzaamheid' in uw organisatie? En bij uw achterban/op de scholen?
  - Is er een visie op de huidige duurzaamheidsopgave binnen uw organisatie?
  - Welke normen en waarden wil uw organisatie uitdragen?

Initiatieven: wat gebeurt er al?

2. Hoe wordt er in het curriculum aandacht besteed aan duurzaamheidsthema's?
  - Hoe leren leerlingen duurzaam denken en doen?
3. Wat voor initiatieven zijn er m.b.t. duurzame bedrijfsvoering? Worden deze verbonden met het leerproces?
4. Worden er verbindingen gemaakt tussen de verschillende onderwerpen (afhankelijkheden binnen SDG's)?
5. Hoe kan leren over duurzaamheid en bijv. natuur of mobiliteit bijdrage aan andere onderwerpen zoals pesten, eenzaamheid, gender?
6. Worden actoren uit de schoolomgeving betrokken en zo ja, hoe?
7. Wordt er aandacht besteed aan de professionele ontwikkeling van schoolpersoneel op het gebied van duurzaamheid? Zo ja, op welke manier?
8. Bent u bekend met initiatieven vanuit het onderwijs zelf (docentennetwerken, leerling-initiatieven) die van onderop 'duurzaam onderwijs' zélf vormgeven?

Verkennen andere ingangen en ambities: wat kan er nog meer, wat willen we nog meer?

9. Welke mogelijke ingangen zijn er (nog meer) voor het verbinden van duurzaamheid en onderwijs?
  - Curriculum, bijv. herziening, burgerschapsonderwijs, exacte vakken
  - Bedrijfsvoering: bijv. duurzame onderwijshuisvesting, vergroening schoolpleinen
  - Omgeving: wat speelt er in de omgeving op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid?
  - Professionele ontwikkeling
  - Kennis duurzaamheid, didactiek en pedagogiek

Ondersteuningsbehoeften: wat is daarvoor/er nodig?

10. Kan een meer systematische benadering of 'kapstok' voor genoemde initiatieven zorgen voor verankering van duurzame ontwikkeling in het onderwijs? Op welke manier wel/niet?
11. Wat voor ondersteuning zou daarbij kunnen helpen?
12. Is de (lokale, regionale, landelijke) overheid hierin ook een partner?
13. Als er lokale/regionale begeleiding voor de scholen wordt ingericht, welke ideeën en tips kunt u daarvoor aandragen?

Heeft u nog aanvullende opmerkingen?

Bijlage III. Onderzoek bestuurlijk draagvlak respondenten

	Organisatie	Respondenten	
1.	OCW	Daniëlle van Eijk	coördinator klimaatakkoord
		Floor Maaskant	mbo: klimaat, CE, arbeidsmarkt
		Jorrit Blaas	teamleider team curriculum VO
		Fons Dingelstad	directeur kennis OCW, CIO en coördinerend directeur klimaat & energie
		Gonneke de Ridder	coördinerend beleidsmedewerker directie internationaal beleid, focal point SDG.
		Chris van Bendegem	leerwerkstudent
2.	I&W	Indy van de Sande	Beleidsmedewerker circulaire economie in het onderwijs & jongerenparticipatie
		Esther de Kleuver	Directeur Leefomgeving en circulaire economie
3.	LNV	Peter Paul Mertens	MT lid directie strategie, kennis en innovatie
		Roel van Raaij	Beleidsmedewerker Directie Strategie, Kennis en Innovatie
		Lyda den Hartog	Waarnemend directeur Natuur
4.	BZK	Demian Keetelaar	beleidsmedewerker klimaat en energietransitie gebouwde omgeving sector utiliteitsbouw
5.	EZK	Lenneke Ijzendoorn	Beleidsmedewerker Directoraat-Generaal Klimaat en Energie – Directie Klimaat
		Robert-Jan Schoonenboom	Senior beleidsmedewerker omgevingsmanagement; Directoraat-Generaal Klimaat en Energie – directie Klimaat
		Michel Crevecoeur	Head of unit nationaal klimaatbeleid
6.	VWS	Ype van Strien	programmasecretaris Duurzame Zorg
		Mirjan van Ormondt	directie MEVA (macro economische vraagstukken en arbeidsmarkt)
		Miranda Vroom	MT-lid directie Voeding, Gezondheidsbescherming en Preventie
		Andreia van der Pluijm	team gezond gewicht, accounthouder Gezonde School
7.	BZ	Sandra Pellegrom	Nationaal coördinator Sustainable Development Goals [SDG's] Nederland
		Hanna Küpers	SDG team
8.	IPO IPO	Jop Fackeldey	Gedeputeerde Provincie Flevoland
		Cora Smelik	Gedeputeerde Provincie Flevoland
9.	VNG	Anja Buisman	Procesregisseur verduurzaming maatschappelijk vastgoed, Programma Klimaatakkoord
		Peter van Corler	Beleidsmedewerker Onderwijs en Jeugd
10.	LBSNN en VNG internationaal	Ronald van der Hijden	Directeur LBSNN
		Arthur Wiggers	plaatsvervangend directeur VNG internationaal,
11.	UvW	Bram Rosenbrand	Beleidsadviseur innovatie en watereducatie

Bijlage IV. Onderzoek bestuurlijk draagvlak gespreksleidraad

1. Situatie Duurzaam Onderwijs: Toelichting op onderzoek/ toetsing bekendheid met het vraagstuk
  - Onderwijssituatie in Nederland met Onderwijsvrijheid, Duurzaam Door, Curriculum.nu en de werkdruk in het onderwijs
  - Algemeen beeld Sustainable development goals (SDGs), whole school approach (WSA) en Education for Sustainable development (ESD) en Duurzaam Door (DD)
  - Nederland kent ca 140 lokale centra voor natuur- en milieueducatie. Die vooral het basisonderwijs ondersteunen met natuurlessen en -activiteiten.
  - Duurzaamheidsonderwerpen als energie, klimaat, circulaire economie, maar ook gender, armoede e.d. worden ad hoc in plaats van structureel en integraal aangeboden in het onderwijs
  - Duurzaamheid vraagt en andere didactiek, docentvaardigheden en curriculum op de scholen

Wordt dit beeld herkend? En is er in uw ogen aanleiding om duurzaamheid op een andere wijze aan te bieden aan leerlingen?

2. Gezonde School: Het programma Gezonde School kan dienen als format voor een programma Duurzame School. Kenmerken van Gezonde School zijn onder meer:
  - Diverse ministeries en de sectorraden in het onderwijs zijn actief betrokken
  - Modulair opgebouwd (vaak aansluitend bij thema's van ministeries: drank, drugs, alcohol, sexualiteit, sport&bewegen, milieu&natuur, voeding etc.)
  - Themavignetten
  - Erkende interventies
  - Budget per school per jaar van €3.000 voor interventies of menskracht
  - Duurzame school adviseur vanuit GGD

Wat is uw indruk bij dit format van een programma voor Duurzame School?

3. Noodzaak?: Steeds meer mensen, organisaties, bedrijven en overheden in de samenleving zien de noodzaak om 'het anders te doen' en dit vraagt om systeemveranderingen gericht op een duurzame leefomgeving en duurzaam gedrag. Ook jongeren staan op met klimaatstakingen en acties. Moet dit wel zijn weg vinden naar het onderwijs. Er zijn immers nog vele andere relevante onderwerpen waar we het onderwijs mee overladen.

Wat is uw mening en aanzien van de noodzaak, wenselijkheid of onwenselijkheid om duurzaamheid in het onderwijs verhoogde aandacht te geven net als gezondheid, voeding, techniek, cultuur en burgerschap?

4. Streefbeeld algemeen: De leeromgeving van jongeren zou een duurzame leefomgeving moeten zijn. Dus een energieleverende school, afvalloze school, circulair inkopen, met gezonde voeding, een groene omgeving, groen in de klas etc. In het onderwijs is er dan een verbinding van de lessen met het schoolgebouw⁴¹, de bedrijfsvoering en de omgeving. Zo wordt duurzaamheid integraal onderdeel van het hele onderwijs. Dus geen extra programma maar geïntegreerd! De school is direct het voorbeeld voor de leerlingen, zij leren hier levensecht en dagelijks om te gaan met de uitdagingen die zij als mens nu en straks tegenkomen. Uitdagingen zowel privé, als in hun toekomstige werkomgeving. De SDG's vertegenwoordigen de onderwerpen waar we mee moeten leren omgaan. Onderwijs is levensecht en leuk voor leerling en leerkracht.

5. De kinderen zijn het antwoord. In een programma over duurzaamheid moeten zij actief betrokken zijn en mede aan het stuur staan. Wat wij gezien hebben met de klimaatstakingen leert dat leerlingen zelf betrokken willen zijn bij veranderingen in het onderwijs en in de samenleving. Hun stem doet ertoe.

6. Programma Duurzame school. Het is de gedachte om scholen in po, vo, mbo⁴² de kans te geven om gestructureerd aan de slag te gaan met duurzaamheid. De Sustainable development goals (SDG's) en whole school approach (WSA) vormen daarvan het hart. Wij denken aan een gelijksoortig systeem als Gezonde school
  - De aanpak moet niet éxtra zijn maar vooral verbinden
  - Diverse ministeries en de sectorraden in het onderwijs zijn actief betrokken
  - Invulling vindt plaats met modules zoals energie, klimaat, biodiversiteit, circulair, afval/grondstoffen, mobiliteit e.d. met duidelijk aandacht voor onderlinge afhankelijkheid en procesaanpak
  - Themacertificaten
  - Erkende interventies
  - Budget per school per jaar van €3.000 voor interventies of menskracht
  - Duurzame school adviseur vanuit NME
  - Programma coördinatie bij de Coöperatie leren voor morgen (= coöperatie van 140 organisaties voor duurzaamheid in het onderwijs), samen met Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling (=koepel van NME centra) en SME (= Social enterprise voor duurzaam onderwijs)

Wat is uw indruk bij dit format van een programma voor Duurzame School?

---

⁴¹ Aan verduurzamen schoolgebouwen gebeurt door rijk, gemeenten en schoolbesturen veel. En er zijn extra investeringen voor bijvoorbeeld ventilatie. Tegelijkertijd zijn er nog veel verouderde schoolgebouwen en is er een financieel tekort. PO-VO komen € 700 miljoen per jaar tekort. Wel komt er een nieuwe subsidieregeling voor maatschappelijk vastgoed (dus breder dan alleen het onderwijs).

⁴² keuze voor de doelgroepen is nog ter bespreking

7. Als wij nader inzoomen op het format dan vallen er drie zaken op
- Themacertificaten: het is de vraag of we dat binnen Duurzame School ook willen hanteren of dat de voorkeur uit gaat naar een gezamenlijke certificaat dat weergeeft waar de school staat op het vlak van duurzaamheid
  - Anders dan bij Gezonde school zijn er voor duurzaamheid nauwelijks 'bewezen interventies', hooguit goed beschreven interventies. RIVM onderzoekt dit, maar nu al duidelijk is dat we een andere benadering moeten kiezen die ook aandacht heeft voor de verbinding met de lokale omgeving en dus diversiteit
  - Anders dan bij Gezonde school is het verschil GGD en NME. Niet iedere gemeente heeft een NME centrum en kwaliteit daarvan heeft nog een impuls nodig om goede schooladviseurs te kunnen bieden. Een optie is om dit net als bij de energietransitie en klimaatadaptatie via 25 regio's aan te bieden

Hoe ziet u de verschillen met Gezonde school en de uitdaging die dit oplevert?

8. In de bijlage is een tabel opgenomen van de mogelijke thema's van het Duurzame School programma waar de ministeries direct bij betrokken zijn. Dit biedt ook de kans om bestaande projecten onder de Duurzame School te brengen en te zorgen dat de scholen hier eenvoudiger aan mee kunnen doen.

Als wij het commitment van uw ministerie vragen voor de Duurzame school, aanpak en thema's, wat is dan daarop uw antwoord?

9. Inzet en budget moet nog worden bepaald als we het spiegelen aan Gezonde school dan praten we over een budget van ca €4,5 miljoen er jaar. Hiervan gaat het overgrote deel naar de scholen voor de vergoeding per school voor interventies. De inzet van Gezonde schooladviseurs wordt door gemeenten betaald vanuit de inzet van de GGD.

Is uw ministerie bereid om samen met de andere ministeries het budget voor de ontwikkeling en uitvoering van het programma Duurzame School voor de periode 2022 t/m 2026 ter beschikking te stellen?

Bijlage V. Begeleidingscommissie

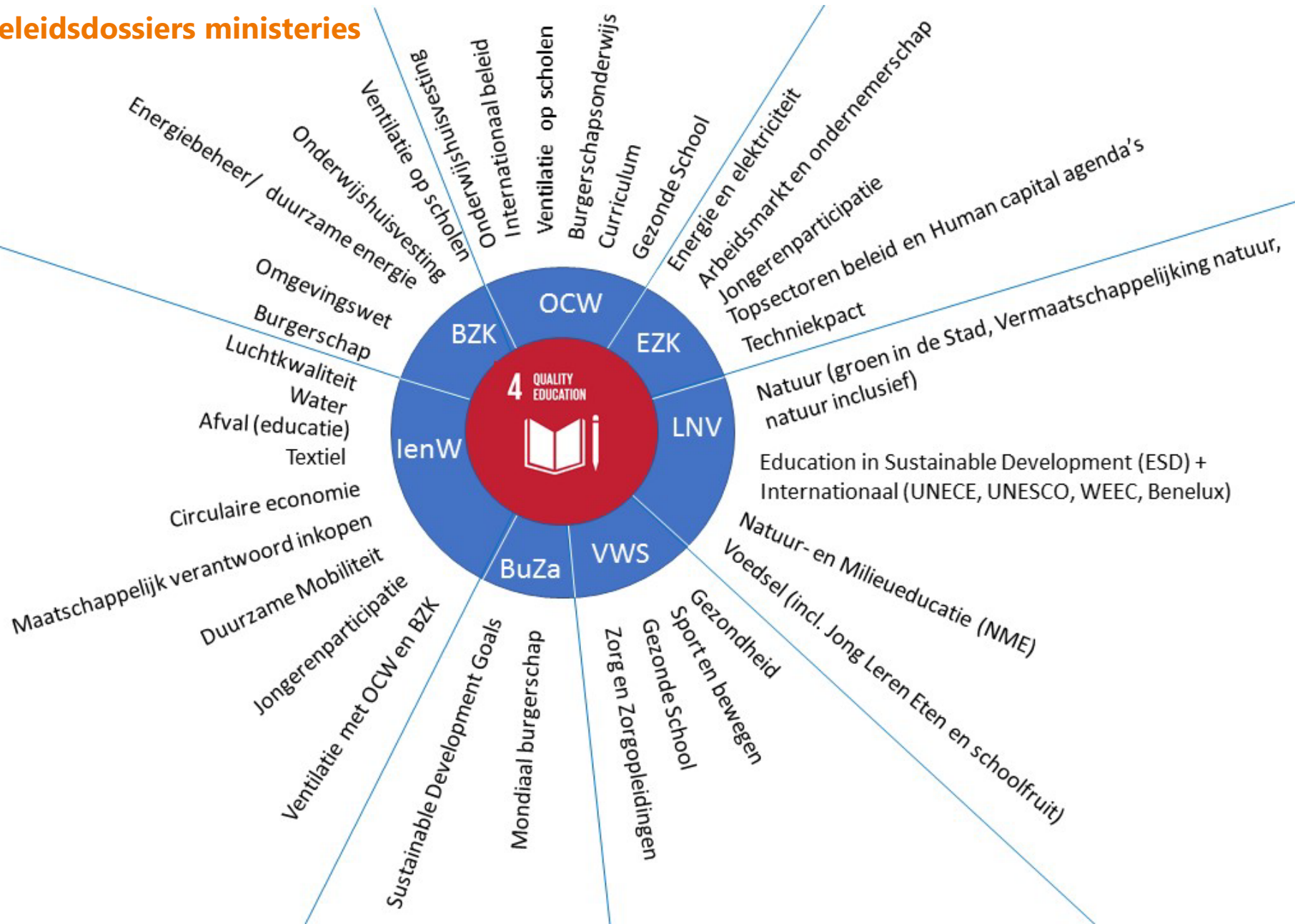
Deelnemers/ genodigden Begeleidingscommissie

I&W	Indy van de Sande
OCW	Danielle van Eijk
OCW	Chris van Bendegem
EZK	Lenneke IJzendoorn
EZK	Robert-Jan Schoonenboom
LNV	Roel van Raaij
BZK	Demian Keetelaar
BZK	Tim von Harras
GDO	Arjan Klopstra
Leren voor Morgen	Giuseppe van der Helm/ Pleuni de Kind

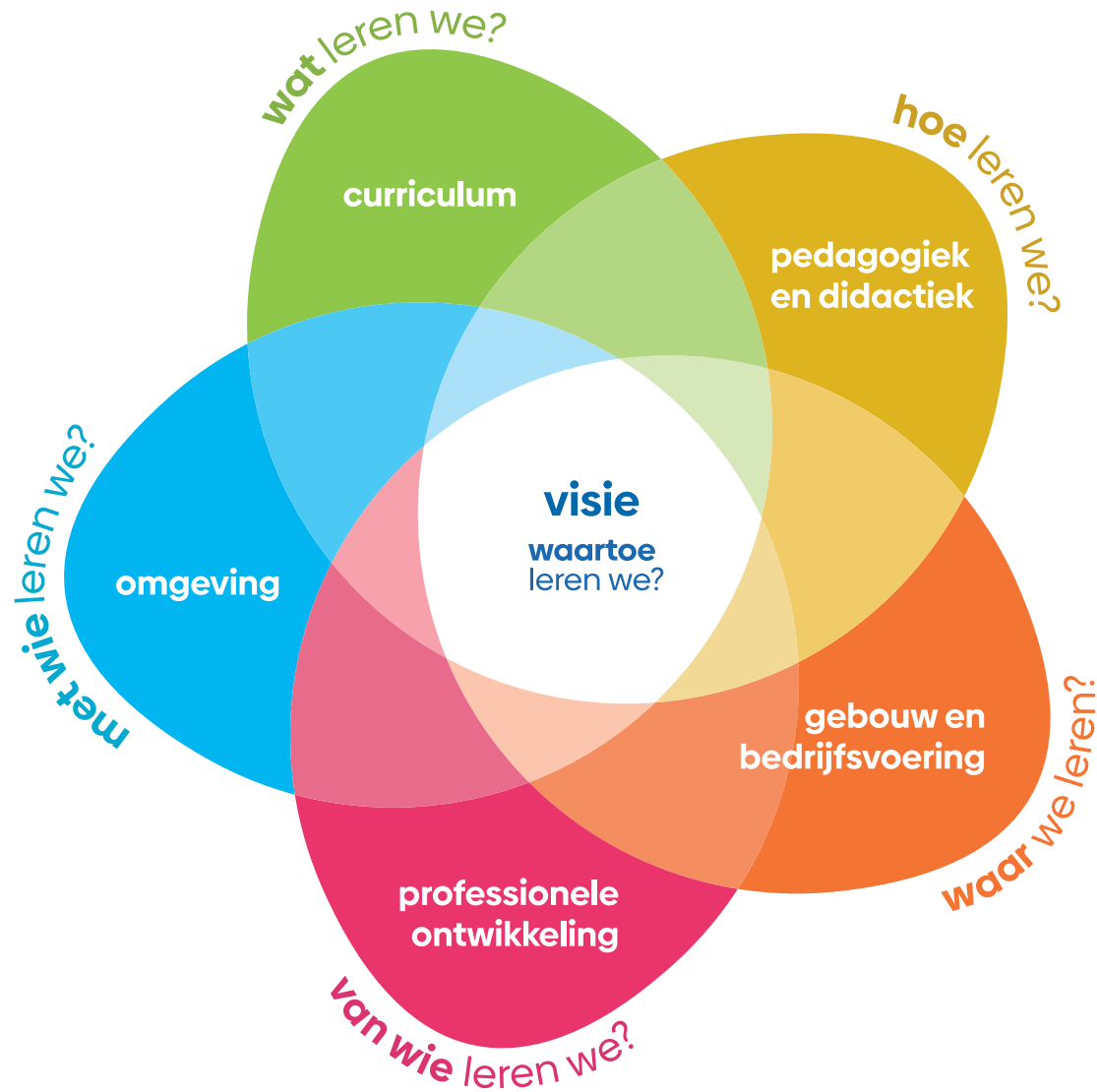
Overige aanwezigen begeleidingscommissie

RVO	Ellen Leussink
WUR	Arjen Wals
Oberon	Pauline van Eck
Oberon	Ton Klein
SME	Hak van Nispen tot Pannerden
SME	Anne Schmidt

Bijlage VI. Beleidsdossiers ministeries

Bijlage VII. Afbeelding Whole School Approach

Bijlage VIII. Afkortingen

BZK	: Ministerie van Binnenlandse Zaken
BZ	: Ministerie van Buitenlandse Zaken
CBS	: Centraal Bureau voor de statistiek
CE	: Circulaire Economie
(B)ENG	: (bijna-)energieneutraal gebouw
ESD	: Education for Sustainable Development
EZK	: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
GGD	: Gemeentelijke of Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst
GO	: Gespecialiseerd Onderwijs
IenW	: Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
IPCC	: Intergovernmental Panel on Climate Change
JOB MBO	: landelijke jongerenorganisatie mbo
IPO	: Interprovinciaal Overleg
KNAG	: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap
LEA	: Lokale Educatieve Agenda
LLO	: Leven Lang Ontwikkelen
LNV	: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
LvDO	: leren voor duurzame ontwikkeling
mbo	: middelbaar beroepsonderwijs
NIBI	: Nederlands Instituut voor Biologen
NME	: natuur- en milieueducatie
NPO	: Nationaal Programma Onderwijs (steunpakket om schade t.g.v. corona te herstellen)
OCW	: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
pabo	: pedagogische academie voor het basisonderwijs
PLG	: professionele leergemeenschap
po	: primair onderwijs
pro	: praktijkonderwijs
RIVM	: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
roc	: regionaal opleidingscentrum
RVO	: Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
sbo	: speciaal basis onderwijs
SDG's	: Sustainable Development Goals
SLO	: Stichting Leerplan Ontwikkeling
SME	: Social Enterprise/ adviesbureau. Voorheen 'Stichting Milieu Educatie'
so	: speciaal onderwijs
TNO	: Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek
UNECE	: United Nations Economic Commission for Europe
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
UvW	: Unie van Waterschappen
VECON	: Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken
vmbo	: voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
VNG	: Vereniging Nederlandse Gemeenten
vo	: voortgezet onderwijs
vso	: voortgezet speciaal onderwijs
VTOI-NVTK	: intern toezichthouders uit onderwijs en kinderopvang
VN	: Verenigde Naties
VWS	: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WIA	: Whole Institution Approach
WSA	: Whole School Approach
WUR	: Wageningen University and Research